

HOOP DOET KLAGEN

Onderzoek naar preken over de klacht tijdens de
coronapandemie

Cornelis Jan Harrijvan

Theologische Universiteit Utrecht

Laag Zuthem, augustus 2024

COLOFON

Onderwijsinstelling:	Theologische Universiteit Utrecht
Opleiding:	Master Church and Mission in the West
Module:	Thesis (MCMW-8)
Titel:	HOOP DOET KLAGEN
Ondertitel:	Onderzoek naar preken over de klacht tijdens de coronapandemie
Afbeelding:	Foto gemaakt door de auteur (Stille Zaterdag, 30 maart 2024).
Naam:	Cornelis Jan Harrijvan
Studentnummer:	19167
Begeleider:	Prof. dr. Hans Schaeffer, (Prof. dr. Stefan Paas)
Medebeoordelaar:	Prof. dr. Kees van Dusseldorp
Plaats en datum:	Laag Zuthem, oktober 2024

‘Maar hoop doet klagen: met het uitzicht op de hoop van Pasen mogen we de hemel bestormen met de pijn van onze rafelige en stukgelopen werkelijkheid.’

Léon van Ommen, *Ruimte voor gebrokenheid*, 133.

Inhoud

VOORWOORD.....	7
1 INLEIDING	8
1.1 Aanleiding en motivatie voor het onderzoek	8
1.2 Probleemstelling	11
1.3 Onderzoeksdoel	14
1.4 Onderzoeksvraag en deelvragen	14
2. Preken voorgangers uit de	14
1.5 Onderzoeksmethoden	15
1.6 Relevantie van dit onderzoek	15
1.6.1 Master.....	15
1.6.2 Kerkverband.....	17
1.6.3 Persoonlijke ervaring	19
2 METHODOLOGIE.....	22
2.1 Inleiding.....	22
2.2 Theoretisch kader, literatuuronderzoek.....	23
2.3 Empirisch onderzoek.....	23
2.4 Empirisch onderzoek: enquête	24
2.4.1 Ethisch aspect, AVG-norm	24
2.4.2 Vormgeving en inhoud	24
2.4.3 Planning	24
2.4.4 Statistische gegevens.....	25
2.5 Empirisch onderzoek: document analyse	25
2.6 Verantwoording en positionering van het onderzoek.....	26
2.6.1 Afbakening periode	26
2.6.2 Onderzoek domein	26
2.6.3 Criteria	27
2.6.4 Persoonlijke positionering en verantwoording	27
3 THEORETISCH KADER.....	29
3.1 Inleiding.....	29
3.2 Wat is liturgie?	30
3.2.1 Terminologie.....	30
3.2.2 Definities van liturgie.....	31
3.2.3 Inoefenen.....	32

3.3	Wat is een preek?	33
3.3.1	Drie aspecten van de preek	34
3.3.2	De werkelijkheid van de hoorders	35
3.4	Wat is een klacht, wat is klagen?	36
3.4.1	Inleiding	36
3.4.2	Terminologie ('de klacht', 'klagen')	37
3.4.3	Bijbelse theologie: Walter Brueggemann over 'de klacht'	38
3.4.4	Drie homiletische concepten	42
3.4.5	De klacht in pastorale begeleiding	46
3.4.6	De klacht als vorm van christelijke solidariteit	47
3.4.7	Terugblik	47
3.5	Het kerkelijk jaar en leesroosters	48
3.5.1	Inleiding	48
3.5.2	De voordelen van het volgen van leesroosters	48
3.5.3	De 'vrije ruimte' in het kerkelijk jaar	49
3.5.4	Relativering en evaluatie	51
3.6	Definities	52
3.7	Antwoord op deelvraag 1	53
4	RESPONS OP EMPIRISCH ONDERZOEK: Praktijk	55
4.1	Inleiding	55
4.2	Respons rondom tekstkeuze	56
4.2.1	Aanleiding	56
4.2.2	Schriftgedeelten	57
4.2.3	Kerkelijk jaar; leesroosters	57
4.2.4	Impact van de coronapandemie	59
4.3	Antwoord op deelvraag 2	60
5	RESPONS OP EMPIRISCH ONDERZOEK: stellingen en preken	62
5.1.1	Inleiding	62
5.1.2	Opbouw Hoofdstuk 5	62
5.2	Respons op drie stellingen	63
5.2.1	Respons op stelling 1: De legitimiteit van de klacht	63
5.2.2	Respons op stelling 2: Klagen als aanbidding	65
5.2.3	Respons op stelling 3: Gemotiveerd blijven preken	68
5.3	Reflecties op de respons op drie stellingen vanuit het theoretisch kader	71

5.4	Respons in de vorm van preken.....	73
5.4.1	Methode voor documentanalyse	73
5.4.2	Verantwoording van de selectie.....	74
5.4.3	Overzicht en korte beschrijving van de preken	76
5.4.4	Preekscript en liturgie.....	79
5.5	Analyse van de preken	80
5.5.1	Categorie 1: Desoriëntatie.....	80
5.5.2	Categorie 2: 'Heroriëntatie'	85
5.5.3	De overgang van 'Desoriëntatie' naar 'Heroriëntatie'	88
5.5.4	Andere thema's in de preken	89
5.6	Reflecties op de preken vanuit het theoretisch kader.....	90
5.6.1	Tekstkeuze en inhoud van de preken.....	90
5.6.2	'Veilige performance'	91
5.7	Antwoord op deelvraag 3	94
5.7.1	Conclusies vanuit de respons op de drie stellingen	94
5.7.2	Conclusies vanuit preekanalyse.....	95
6	CONCLUSIES EN GESPREKSPUNTEN	96
6.1	Inleiding.....	96
6.2	Antwoord op de hoofdvraag.....	96
6.3	Gesprekspunten	97
6.3.1	Inleiding	97
6.3.2	Het kader van de homiletiek	98
6.3.3	In het kader van de liturgiek.....	101
6.3.4	In het kader van de pastorale begeleiding	103
	EPILOOG	105
	Klaaglied in Coronatijd	105
	Requiem	106
	Tenslotte.....	113
	LITERATUURLIJST.....	114
	BIJLAGE 1: TEKST ENQUETE PREDIKANTEN	118
	BIJLAGE 2: RESULTATEN ENQUETE.....	118
	BIJLAGE 3: SCRIPT GEANALYSEERDE PREKEN	118

VOORWOORD

‘By perseverance the snail reached the ark.’ Dit gezegde wordt toegeschreven aan Charles Spurgeon. Het ging geregeld door mijn hoofd, onderweg naar het afronden van deze scriptie. Ik ben blij dat deze klus erop zit. Ik ben ook dankbaar voor wat de Master mij gaf aan ideeën, aan literatuur. Het was smullen. Tegelijk plaatste deze Master mij ook voor mij nieuwe uitdagingen, zoals het uitvoeren van veldonderzoek, en empirisch onderzoek als onderdeel van een Masterscriptie. Nu ik ook dit laatste onderdeel hierbij afsluit is mijn voldoening des te groter. Tegelijk besef ik dat wetenschappelijk onderzoek altijd iets van een ‘momentopname’ heeft. Conclusies roepen nieuwe vragen op en nodigen uit tot nader onderzoek.

In 2020 brak de coronapandemie uit. Zij vormt de achtergrond waartegen ik mijn onderwerp voor dit onderzoek koos. Er staan klaagteksten in de Bijbel. Werden die gebruikt tijdens deze crisis? In 2022 kwam Oekraïne terecht in een oorlog met grote impact op mij en mijn gezin vanwege onze betrokkenheid met dit land. Het voegt een nieuwe verdieping toe aan de relevantie van mijn onderwerp. Hoe paradoxaal het ook klinken mag: Hoop doet klagen en uitzien naar bevrijding en rechtsherstel.

Ik wil graag een groot aantal mensen bedanken voor de hulp die ze mij hebben geboden. Ik noem hier de docenten van de Theologische Universiteit Kampen (inmiddels Utrecht): Egbert Brink, Jos Douma, Kees van Dusseldorp (als medebeoordelaar), Kees de Groot, Wolter Rose, Hayo Wijma, en mijn ‘good old friend’ Willem VanGemeran (Amerika). Bijzondere dank aan mijn studiebegeleiders en staf docenten, Stefan Paas en Hans Schaeffer. Naar Hans gaat mijn dank uit voor zijn geduldige en deskundige begeleiding om ‘de slak’ stapje voor stapje veilig en wel de ark in te loodsen! Dank aan mijn goede vriend en steun, Simon van der Lugt, voor zoveel en zo vaak en altijd weer. Ja, grote dank aan Joke, mijn geliefde, voor haar aanmoediging, voor haar geloof in mij, en aan onze kinderen, voor alle keren dat zij mij vrijaf gunden om ‘dat ding eindelijk af te krijgen’.

En diepe dank aan God! Voor mijn leven, gaven en bediening. Dat Hij mij altijd vasthield en mij liet ervaren dat zelfs vanuit de diepten iemand nooit tevergeefs tot Hem roept. Tienduizend redenen om te danken.

Laag Zuthem, 2 oktober 2024.

1 INLEIDING

1.1 Aanleiding en motivatie voor het onderzoek

Aan het begin van dit hoofdstuk beschrijf ik hoe ik gekomen ben tot de keuze van mijn onderwerp en wat mij motiveerde. Een groot deel van mijn Masterstudie is gestempeld door de coronapandemie. Het betekende bijvoorbeeld dat soms colleges online moesten worden gegeven. Of dat iemand die positief testte gedwongen was vanuit isolatie lessen ‘bij te wonen.’ De coronapandemie speelde inhoudelijk een rol bij diverse praktijkopdrachten in de studie. Op deze manier werd de impact die de pandemie op de hele samenleving had ook merkbaar bij het volgen van deze Master.

Aan het begin van de pandemie was er nog veel onduidelijkheid. Het ging over een ‘nieuw’ virus waartegen nog geen vaccin beschikbaar was. Dit leidde ertoe dat de overheid ingrijpende maatregelen nam. Waar uitbraak van ziekte was geconstateerd moest isolatie verdere verspreiding van het virus voorkomen. Dat raakte ook het kerkelijke leven. In rap tempo werden activiteiten zoals kerkdiensten omgezet in een ander formaat. Kerkgangers werden geacht thuis deel te nemen aan een *gestreamde* onlinesamenkomst. Uiteindelijk heeft de coronapandemie ook een rol gespeeld bij de keuze van mijn veld van onderzoek. Daarop ga ik nu eerst verder in.

Ik koos voor het thema ‘de klacht in preken tijdens de coronapandemie’. Bij deze keuze speelden in het bijzonder twee publicaties een rol, die van de Nederlandse PKN predikant André Verweij en die van de Britse theoloog Tom Wright.

André Verweij is predikant binnen de PKN en schreef in 2014 een dissertatie getiteld *Positioning Jesus’ Suffering*.¹ Hij analyseerde hierin 34 preken van PKN-predikanten die werden gehouden tijdens de Veertigdagentijd in de periode 2003-2008. In zijn kwalitatief onderzoek bestudeerde Verweij de vraag hoe predikanten de betekenis duiden van het lijden van Christus. In zijn concluderende hoofdstuk 9 in zijn studie verwees Verweij onder paragraaf 9.3 naar theologen die het thema klacht, - klagen in het kader van de kerkdienst en in de prediking - onder de aandacht hebben gebracht. Verweij noemde onder andere het boek *Naming Grace* geschreven door de Rooms Katholieke theoloog, Mary Catherine Hilker. Zij pleitte

¹ André Cornelis Verweij, *Positioning Jesus’ suffering. A grounded Theory of Lenten Preaching in Local Parishes*, Delft: Eburon, 2014.

hierin voor hernieuwde aandacht voor het klagen door de kerk.² Zij bedoelde zowel de kerkdienst als de preek.³

In maart 2020, aan het begin van de pandemie ontving de Britse theoloog Tom Wright het verzoek van TIME Magazine om zijn visie te geven op de coronacrisis. In zijn artikel riep Wright op zich niet bezig te houden met ‘de waarom vraag’ maar juist met het gebed, terwijl de Heilige Geest in ons mee zucht. Wright verwoordde dat zo:

‘It is no part of the Christian vocation, then, to be able to explain what’s happening and why. In fact, it is part of the Christian vocation not to be able to explain—and to lament instead. As the Spirit laments within us, so we become, even in our self-isolation, small shrines where the presence and healing love of God can dwell. And out of that there can emerge new possibilities, new acts of kindness, new scientific understanding, new hope. New wisdom for our leaders? Now there’s a thought.’⁴

Later in dat jaar werkte Wright dat artikel in TIME Magazine uit tot een boekje onder de titel *God and the Pandemic. A Christian Reflection on the Coronavirus and Its Aftermath*. Het werd in het Nederlands uitgebracht onder de titel *God en de pandemie. Een theologische reflectie op het coronavirus en wat volgt*.⁵ In zijn Woord Vooraf legde Wright uit wat hij wilde bereiken. Hij herhaalde zijn oproep zoals hij die had gedaan in het genoemd artikel.

‘Het doel van dit boek is niet om ‘antwoorden’ te vinden op de vragen waar de pandemie ons voor stelt en een volledige analyse te geven van wat we ervan zouden kunnen leren of van wat we nu moeten doen. Mijn hoofdargument is nu juist dat we ons moeten verzetten tegen de voorspelbare reacties die zo gemakkelijk bij ons boven komen.’⁶

Volgens Wright is er tijd nodig

‘...waarin we klagen, ons inhouden en nu juist niet direct met ‘antwoorden’ komen. Die kunnen wel komen als God het wil, maar als ons we ons niet onthouden van onmiddellijke reacties, zullen we misschien niet in staat zijn die te horen. Als we tijd doorbrengen in klaaggebed, kunnen we nieuw licht ontvangen, in plaats van dat we slechts de dingen herhalen die we toch al hadden willen zeggen.’⁷

² Mary Catherine Hilkert, *Naming Grace. Preaching and the Sacramental Imagination*, Continuum New York, 1997. Volgens haar is er behoefte aan de ‘retrieval of the tradition of lament in Christian prayer and preaching’. Zie verder Hoofdstuk 3 (3.3.4).

³ Hilkert, *Naming Grace*, 116.

⁴ N.T. (Tom)Wright, “Christianity Offers No Answers About the Coronavirus. It's Not Supposed To.” <https://time.com/5808495/coronavirus-christianity/> 29 maart 2020. Cursief van de auteur. (Geraadpleegd 2 juni 2023).

⁵ Tom Wright, *God en de pandemie. Een theologische reflectie op het Coronavirus en wat volgt*, Utrecht: Kok Boekencentrum Uitgevers, 2020.

⁶ Wright, *God en de pandemie*, 9-10.

⁷ Wright, *God en de pandemie*, 10.

Wright drukte zich sterk uit toen hij de kerken opriep ‘het klagen te omarmen als het essentiële eerste christelijke antwoord op deze pandemie.’⁸

De pandemie bleek een zeer ingrijpende gebeurtenis, maar niet de eerste en evenmin de laatste. Tom Wright was bepaald niet de eerste die voor het thema ‘lament’ aandacht vroeg. Tijdens mijn studie voor dit onderzoek vond ik publicaties, geschreven naar aanleiding van de schokkende aanslagen in America op 11 september 2001.

Eén van die publicaties is een bundel essays, getiteld *Lament* (zie verder in mijn literatuurhoofdstuk, 3.4.4). Walter Brueggemann publiceerde vlak na de aanslagen een artikel over dezelfde thematiek. De aanslagen hadden volgens hem America hardhandig wakker geschud uit een eenzijdige spiritualiteit (zie 3.4.3). De aanslagen schokten Amerika en de hele wereld.

Vier dagen voor die aanslagen in 2001 overleed mijn vader. Daardoor drong de impact van de schokkende gebeurtenissen van 11 september pas naderhand tot mij door. Wat ik me herinner was het gesprek op een email groep van mijn GKV-collega's: ‘Waarover ga je zondag (de zondag na 11 september) preken?’ Later bleek mij dat er ook zo'n peiling bleek te zijn gehouden op de email groep van NGK-voorgangers. In een nummer van de periodiek Opbouw kan men lezen hoe voorgangers aandacht gaven aan de aanslagen in de kerkdienst.⁹ Ik koos voor een preek over Jesaja 41, 10 waarin de oproep klinkt om niet bang te zijn omdat God de HEER Zich nabij verklaart. Er was mij vanuit de gemeente zelfs verzocht of ik speciaal aandacht wilde geven aan kinderen die erg bang waren dat er ook zulke terroristische aanslagen in Nederland zouden gebeuren.

Bij de keuze van het thema voor mijn scriptie speelt mee dat ik zelf predikant ben. Toen ik me erin ging verdiepen merkte ik dat er vragen bij me opkwamen. Ik veronderstel dat dat ook het geval kan zijn bij kerkgangers. Dat dit thema ‘klagen’ reacties oproept, hetzij van verlegenheid: ‘mag je wel klagen als gelovige?’ of zelfs van weerzin: ‘Dit past voor mijn gevoel niet bij mijn geloofsbeleving’. Ook maakte het mij nieuwsgierig of zulke aangehaalde uitspraken van Wright en Hilkert bekend waren onder predikanten en of ze weerklank hebben gevonden en zo ja, hoe. Met het oog op een hanteerbaar wetenschappelijk onderzoek heb ik een aantal keuzes gemaakt die resulteren in mijn probleemstelling.

⁸ Wright, *God en de pandemie*, 77.

⁹ Opbouw, 45^e jaargang nummer 19, 28 september 2001.

<https://www.onderwegonline.nl/opbouw-archief/pagina?id=4387> (Meditatie ds. W. Smouter tijdens samenkomst rond de Troonrede op Prinsjesdag) <https://www.onderwegonline.nl/opbouw-archief/pagina?id=4389> Ds. F. Gerkema gaf samenvattingen van zes diensten, gehouden door NGK voorgangers op 16 september 2001; <https://www.onderwegonline.nl/opbouw-archief/pagina?id=4390> waar Gerkema iets deelt van reacties op het e-mail platform van NGK voorgangers. (Geraadpleegd op 10 juli 2024).

1.2 Probleemstelling

De vraag die ik onderzoek is, of er een verband kan worden aangetoond tussen - aan de ene kant - de pandemische werkelijkheid van de jaren 2020-2022 en - aan de andere kant - de geloofsverwoording van de kerk van klagen tijdens die periode in preken in Nederland.

Door me te beperken tot Nederland heb ik al een eerste afbakening gemaakt. Wie op Google als zoekopdracht ‘Preaching Covid’ intypt vindt verwijzingen naar publicaties rondom dat thema.¹⁰ Zoals gezegd onderzoek ik de *geloofsverwoording*. De vraag naar de impact van corona op de *geloofservaring* gaat het beperkte formaat van dit onderzoek te boven en laat ik dan ook buiten beschouwing. Tegelijk kan ik hier verwijzen naar twee onderzoeken waarin als de vraag centraal stond welke impact de coronapandemie had op *de beleving van de kerkdiensten* na de gedwongen overstap naar digitale kerkdiensten. Ik noem hier twee publicaties in Nederland waarvan ik een samenvatting geef en enkele opvallende punten uit naar voren haal.

Het eerste onderzoek werd gedaan in één stad in Nederland, het tweede vat de gegevens samen van Nederlandse feedback in het kader van een groot internationaal onderzoek, CONTOC.

Het eerste onderzoek werd beschreven in een artikel, getiteld Kerkdiensten in coronatijd. Een onderzoek naar de vormgeving en beleving van kerkdiensten in de eerste weken van de coronacrisis.¹¹ Hierin werden de resultaten van empirisch onderzoek gepresenteerd dat was uitgevoerd binnen vier kerkgenootschappen in de stad Utrecht. Het betrof gemeenten uit respectievelijk de Protestantse kerk in Nederland (PKN), Gereformeerde kerk vrijgemaakt (GKv), Christelijk Gereformeerde kerk (CGK) en Nederlands Gereformeerde kerk (NGK).

Het artikel schetst de grote impact van de ingrijpende overheidsmaatregelen met betrekking tot het niet meer kunnen beleggen van kerkdiensten. Het laat de vaart zien van de ontwikkelingen en biedt ook veel achtergrondinformatie in verwijzingen naar de officiële teksten van de overheid in de persconferenties. Uit dit artikel haal ik drie opmerkelijke punten naar voren.

¹⁰ Resultaat is bij voorbeeld een artikel met als vraagstelling: Spreekt God nog steeds tijdens de Covid 19 pandemie? <https://aatfweb.org/2022/07/06/is-god-still-speaking-preaching-during-the-covid-19-pandemic/> (geraadpleegd op 16 juni 2023; zie verder ook een verwijzing naar een prekenbundel van de Amerikaanse predikant Robbert E. Wallace met als titel Preken van hoop voor lege banken. <https://www.amazon.de/-/en/Robert-Wallace-ebook/dp/B09QPK1Q1Z> (geraadpleegd op 16 juni 2023).

¹¹ Mark Joosse en Hans Schaeffer, “Kerkdiensten in coronatijd.” In *Religie en Samenleving*, jrg. 16, nr. 2, (juni 2021), 135- 157. <https://religiesamenleving.nl/issue/view/512/50> (geraadpleegd op 20 mei 2024).

Het eerste is dat de kerken snel overgingen tot het organiseren van onlinediensten en dat veel kerkgangers die ook thuis bleken mee te vieren. Vervolgens, onlinediensten brachten ook het (pijnlijk) ontbreken van fysieke gemeenschap aan het licht. Er werd weliswaar op allerlei manieren iets van contact, interactie met de kijkers thuis gecreëerd – bij voorbeeld dat kerkgangers thuis tijdens de dienst konden reageren via de app. Maar het gemis van het niet kunnen samenkomen werd sterker ervaren, juist op momenten zoals de gemeentezang en de viering van de sacramenten. Een derde aspect dat uit dit onderzoek naar voren kwam was, dat onlinediensten nooit de echte gemeenschap in de fysieke ontmoeting kunnen vervangen.

Het tweede onderzoek dat ik aanhaal draagt de naam CONTOC. Al in 2020 werd een groot internationaal onderzoek gestart, CONTOC, dat acroniem is voor ‘Churches Online in Times of Corona.’ Het betreft een oecumenisch onderzoek *‘on the digital practices of churches under the conditions of assembly restrictions and social distancing during the Covid 19 pandemic.’*¹² Het onderzoek werd uitgezet in maar liefst vijf en twintig landen over de hele wereld.¹³ Vanuit Nederland waren hierbij onder andere PKN theologen Theo Pleizier en Henk de Roest betrokken. De survey van CONTOC werd gesloten op 12 juli 2020. In 2021 schreven de Roest en Pleizier een artikel waarin zij een aantal inzichten doorgaven vanuit de gegevens die zij onder kerken in Nederland hadden verzameld.¹⁴

Opvallend vond ik dat deze auteurs tot vergelijkbare conclusies kwamen als wat hier zojuist werd aangehaald uit het onderzoek in Utrecht: onlinediensten boden weliswaar een mooie oplossing in de crisis, maar kunnen nooit als totale vervanging dienen in de plaats voor ‘normale’ kerkdiensten. Illustratief vind ik de zin die het kernachtig samenvatte:

‘De ontmoeting in en rond de viering evenals de gezamenlijke lofzang behoort tot de essentie van kerk zijn.’¹⁵

¹² <https://contoc.org/contoc-en/> (geraadpleegd op 20 mei 2024).

¹³ Op de site wordt vermeld, welke landen aan dit onderzoek meewerken: Argentina, Australia, Austria, Brazil, Chile, Denmark, Finland, Ghana, Germany, Hungary, Hong Kong, Malta, Namibia, Netherlands, Paraguay, Sweden, Switzerland, Singapore, South Africa, South Korea, United Kingdom, United States, Uruguay. De enquêtefase is beëindigd op 12 juli 2020. Sindsdien wordt er gewerkt aan de verwerking van de data. De voortgang van het onderzoek zal op de site worden vermeld. <https://contoc.org/survey/> (geraadpleegd op 20 mei 2024).

¹⁴ Het artikel werd gepubliceerd in een themanummer over ‘Hybride liturgie’ in de periodiek *Laeatare* (2021, nr 2, voorheen Eredienstvaardig). Hun artikel werd online geplaatst en kan worden gedownload op <https://www.theologie.nl/online-kerk-zijn-in-de-coronacrisis-een-vergelijkend-onderzoek/> (geraadpleegd op 09 juli 2024). Henk de Roest is als hoogleraar praktische theologie en Theo Pleizier als universitair docent praktische theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit in Groningen.

¹⁵ Ik citeer uit de onlineversie van het in noot 13 genoemde artikel, 3.

In onderscheid van het eerst aangehaalde artikel kwam bij dat van de Roest en Plezier sterker naar voren, welk waargenomen effect de crisis had op de *voorganger*. Ik noem hier een aantal punten die zij vaststelden:

In de eerste plaats werd door voorgangers genoemd, dat hun liturgische rol tijdens corona sterker werd ten opzichte van hun rol als pastor. Tijdens de crisis kwam er meer accent te liggen op de viering. Vervolgens gaven voorgangers aan dat ze zich naar aanleiding hiervan zorgen hadden gemaakt over hun meer beperkte pastorale aandacht aan gemeenteleden. Zouden pastoranten indien nodig wel zelf aan de bel trekken? In de derde plaats hadden voorgangers hun twijfels erover, of gemeenteleden na de crisis wel weer fysiek naar de kerkdiensten zouden komen.

Maar naast deze punten van zorg noemden voorgangers ook positieve kanten: zo bracht de coronacrisis sterke bezinning op gang over de vraag wat de kern is van kerk zijn en liturgie; de crisis deed een appel op nieuwe inventiviteit en creativiteit. Zo kreeg de liturgie nieuwe impulsen. En, ook toen samenkomen weer was toegestaan, bleven gemeenten hun kerkdiensten online streamen. ‘Eén ding dat niet meer verdwijnt na de pandemie zijn uitzendingen van kerken met geluid en beeld.’¹⁶

In dit excurs wilde ik laten dat er al onderzoek is gedaan over de impact van onlinediensten tijdens de coronacrisis op kerken. Het grote verschil met mijn onderzoek is dat ik mij beperk tot kerkdiensten gehouden tijdens de coronapandemie, en daarvan specifiek de zeven zondagen in de Veertigdagentijd en Goede Vrijdag van 2020 en 2021, binnen het domein van één kerkgenootschap, de Gereformeerde kerken vrijgemaakt.¹⁷ Ik onderzoek de vraag, of in preken en gebeden er aandacht werd gegeven aan de klacht. Maakten voorgangers gebruik van specifieke teksten uit de Bijbel waarin een klacht wordt aangeheven, hetzij als thema voor een preek hetzij in de liturgie bijvoorbeeld bij gebeden of andere liturgische momenten? Daarbij is een vraag apart, of zij dat deden, gemotiveerd door de specifieke situatie van de pandemie. Gedurende dit onderzoek heb ik mij geconcentreerd op de preek en de prediking. Dat betekent niet dat er helemaal niets over liturgie gezegd kan worden, maar de data met behulp waarvan ik mijn onderzoek uiteindelijk heb uitgevoerd leveren mij vooral veel gegevens op over de

¹⁶ Slot van het in noot 13 vermelde onlineartikel, 5.

¹⁷ Voor de duidelijkheid: de hereniging met de Nederlands Gereformeerde kerken was op het moment van mijn empirisch onderzoek nog in voorbereiding.

preek en de prediking en te weinig met betrekking tot de liturgie en eredienst. Ik heb daarom mijn aanvankelijke onderzoeksvraag hierop aangepast en focus mij op de preek. Voor de verantwoording van deze keuzes verwijs ik naar het volgende Hoofdstuk 2 Methodologie. Hiermee heb ik mijn probleemstelling geformuleerd en kom nu bij mijn doelstelling, wat ik beoog met mijn onderzoek.

1.3 Onderzoeksdoel

Het doel van mijn onderzoek is *beschrijvend*, *evaluerend* en *strategisch adviserend*. Ik *beschrijf* wat er door theologen werd gepubliceerd over het belang van klagen. Behalve door de genoemde theologen Wright en Hilkert is dat thema ook door andere theologen onder de aandacht gebracht. Daarbij is het interessant welke argumenten daarvoor werden aangevoerd en hoe deze onderbouwing relevant wordt geacht voor de geloofsverwoording in preken en kerkdiensten.

Door de resultaten van het literatuuronderzoek en van mijn empirisch onderzoek bij elkaar te brengen kom ik tot een *evaluatie*. Wat voor beeld ontstaat er door deze vergelijking?

Tenslotte heb ik met mijn onderzoek ook een *strategisch adviserend* doel op het oog. Vanuit de onderzoeksresultaten kunnen conclusies worden getrokken en gesprekspunten worden aangereikt. Ik hoop dat dit onderzoek iets zal bijdragen aan de bezinning op en verdieping van de geloofsverwoording in het kader van de prediking en liturgie.

1.4 Onderzoeksvraag en deelvragen

Als hoofdvraag formuleer ik

Welke rol speelde 'klagen' in preken in de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt tijdens de Lijdensweken van 2020 en 2021? Hoe is dit vanuit literatuur over de klacht te evalueren?

Hierbij kunnen de volgende deelvragen worden geformuleerd:

1. Hoe wordt in (praktisch) theologische literatuur het belang van 'klagen' in liturgie en prediking beschreven?
2. Preken voorgangers uit de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt over klaagteksten en zo ja, vanuit welke aanleiding en op basis van welke tekst?
3. Hoe kijken voorgangers aan tegen de klacht, en hoe evalueer ik in het licht van de literatuur over de klacht het spreken over de klacht in enkele GKv preken?

1.5 Onderzoeksmethoden

In deze paragraaf volsta ik met het *benoemen* van de onderzoeksmethoden, omdat ik die zo dadelijk uitgebreid toelicht en *onderbouw* in mijn Hoofdstuk 2 Methodologie

Voor het beantwoorden van deelvraag 1 heb ik literatuur geraadpleegd, zowel van Bijbels-theologische aard als van praktische en homiletische theologen. Vanuit dit literatuuronderzoek heb ik mijn stipulatieve definities geschreven, wat ik versta onder ‘liturgie’, ‘preek’ en ‘klagen’, de ‘klacht.’.¹⁸ Dit is de inhoud van Hoofdstuk 3 Theoretisch kader.

Voor de beantwoording van deelvraag 2 en 3 maakte ik gebruik van empirisch onderzoek via een enquête onder alle predikanten binnen de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt. De presentatie en analyse van de resultaten daarvan zijn verdeeld over twee hoofdstukken. In Hoofdstuk 4 presenteer ik de data uit de enquête over de praktijk. In Hoofdstuk 5 volgt dan mijn document analyse van preken aangeboden door collega-predikanten. Daarmee kon ik deelvraag 3 beantwoorden.

Zo kom ik tenslotte tot de beantwoording op mijn hoofdvraag die centraal staat in dit onderzoek.

1.6 Relevantie van dit onderzoek

In deze paragraaf belicht ik de relevantie van mijn onderzoek vanuit drie invalshoeken. Ik bekijk deze relevantie achtereenvolgens:

- Tegen de achtergrond van deze Master;
- Gelet op het kerkverband, de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt;
- Vanuit mijn eigen ervaring als voorganger in de coronaperiode.

1.6.1 Master

Allereerst licht ik toe hoe ik mijn onderzoek zie aansluiten bij het programma van de Master *Church and Mission in the West*. De scriptie staat in het kader van het onderzoeksprogramma “*Salvation in the 21st Century*.” Door deze Master heen loopt als rode draad de vraag, hoe de (traditionele) kerk de boodschap van Gods heil kan communiceren aan mensen in een sterk gesecculariseerde context. Deze cultuur wordt wel als ‘postmodern’ of als ‘*post-Christendom*’ aangeduid. De laatste term drukt uit dat de kerk haar invloedrijke positie van vroeger verloren is; in de huidige multiculturele samenleving speelt zij nog maar nauwelijks een rol van

¹⁸ Zie verder Hoofdstuk 3, in de paragrafen 3.2, 3 en 3.4.

betekenis.¹⁹ Hierbij komt dat deze samenleving ook nog eens in hoog tempo verandert door o.a. migratie. Deze veranderingen hebben hun weerslag op de kerk en op de kerkgangers. In mijn onderzoek gaat het over praktijken zoals preken en kerkdiensten in deze snel veranderende tijd die bovendien door de pandemie in korte tijd in een ander formaat moesten worden aangeboden. Mijn onderzoeksthema is met name gerelateerd aan wat er in drie modules in de Master aan de orde kwam, de modules *Communication*, *Caring* en *Communities*.

In de module *Communication* staat de verbale verkondiging van het Evangelie aan niet christenen centraal.²⁰ Graham Johnston heeft er in zijn *Preaching to a Postmodern World* op gewezen dat door de bank genomen de gemiddelde kerkganger minder sterk verschilt van niet gelovigen waar het gaat om twijfel en geloofsvragen.²¹ Je doet er volgens Johnston dan ook goed aan om je preken af te stemmen op een post-christelijke luisteraar. Hij noemt daarbij zaken als het taalgebruik in preken, in liederen en andere teksten in de liturgie, wat meer behelst dan slechts ‘kosmetische’ aanpassingen in de keuze van terminologie of liederen. Het gaat er volgens Johnston om dat de (al dan niet gelovige) hoorder zichzelf kan herkennen in wat er in liederen en gebeden wordt verwoord. Dat hij zich kan identificeren met wat er in een preek wordt aangeroerd. Hier ligt een relatie met mijn onderzoeksvraag: hoe kan er in kerkdiensten en preken ruimte worden geboden voor het verwoorden van gebrokenheid, pijn en onbeantwoorde vragen? Hoe kan de kerk in haar communicatie beter aansluiting vinden met de culturele context van vandaag?²²

In de module *Caring* staat het verlenen van pastorale zorg en geestelijke begeleiding centraal. Het raakvlak met mijn onderzoeksthema komt verderop in mijn thesis aan de orde in Hoofdstuk 3, naar aanleiding van een publicatie van een geestelijke begeleider in Zuid-Afrika (3.4.5).

Bovendien geldt meer in het algemeen dat er een verband is tussen pastoraat en liturgie. In samenkomsten (voorbeden, liederen en in de prediking) resoneert - als het goed is - het pastoraat mee. De leraar is ook herder. Preken, gebeden, liederen kunnen kerkgangers dieper aanspreken

¹⁹ De termen post-modern en post-Christendom beschouw ik niet als synoniem. Voor een heldere onderscheiding en uitleg van de termen Post-christelijk, Post-Christendom en post-modern verwijs ik naar Stefan Paas, *Post-Christian, Post-Christendom, and Post-modern Europe*. Towards the interaction of Mission and the Social Science. <https://research.vu.nl/en/publications/post-christian-post-christendom-and-post-modern-europe-towards-th> (geraadpleegd 13 februari 2024).

²⁰ Citaat uit de Reader, p 26.

²¹ Graham Johnston, *Preaching to a Postmodern World*. Grand Rapids: Baker, 2001, 9. ‘The postmodern mindset is not exclusive to the unchurched.’

²² De term *tijdgenoot* als aanduiding van ‘zoeker’ ontleen ik aan de publicatie van Kees van Ekris, *Dialogo, dans en duel*, met als ondertitel *Preken voor tijdgenoten*. Zie verder Hoofdstuk 6.3.1.

en raken wanneer zij ervaren dat het heil van God richting en betekenis geeft aan alle mogelijke levenssituaties.

Tenslotte, in de module *Communities* komt de kerk als gemeenschap in beeld. De ingrijpende culturele veranderingen maken noodzakelijk dat de kerk zichzelf opnieuw moet ‘uitvinden’ tot een *sustainable community*. Ik denk hierbij aan wat Darrell Guder stelde in zijn *The continuing Conversion of the Church*.²³ Hij beschreef de verleiding van wat hij *reductionism* noemde: een combinatie van macht en de neiging om de radicale hoeken van het evangelie bij te vijlen. Hiertegenover plaatste Guder de blijvende opdracht van discipelschap waarbij juist de focus op missie gericht zou moeten zijn in plaats van op het ‘overleven’ als kerk. De kerk moet ‘als vis het water waarin ze zwemt beter leren begrijpen.’

De coronaperiode bracht spanning en grote onzekerheid. Je zou kunnen zeggen dat deze bijzondere tijd de kerken heeft getest of en in hoeverre zij als *community stressbestendig* was en zich kon aanpassen aan ingrijpende maatregelen. Toen samenkomsten beleggen niet meer kon moest ze andere vormen van gemeenschapsoefening creëren en organiseren.

Door het uitlichten van deze drie modules heb ik geprobeerd de relevantie van mijn onderzoek te plaatsen in het kader van deze Masteropleiding.

1.6.2 Kerkverband

Daarmee kom ik bij het *tweede aspect*: de relevantie van mijn onderzoek tegen de achtergrond van het kerkverband, de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt. Ik onderscheid hier twee invalshoeken: die ik respectievelijk *ecclesiologisch* en *spiritueel* noem.

In de eerste plaats een *ecclesiologische* invalshoek: de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt zijn als kerkverband het afgelopen jaar - 2023 - gefuseerd met de Nederlands Gereformeerde kerken. Het nieuwe kerkverband draagt de naam Nederlandse Gereformeerde kerken. Gedurende vijftig jaar trokken de kerken gescheiden van elkaar op. De regiogroep Hereniging NGK – GKv schreef in aanloop naar de hereniging een visiedocument getiteld ‘*Verlangen naar een nieuwe kerk*’.²⁴ Daarin werden de pijnlijke kanten van de breuk niet verzwegen. Dat er in besluiten onrecht is gedaan en daarmee ook veel pijn is veroorzaakt. ‘Verzoening is een moeilijk, maar

²³ Darrell L. Guder, *The Continuing Conversion of the Church*, Grand Rapids: Eerdmans, 2000.

²⁴ Het document kan worden gedownload op <https://onderwegnaar1kerk.nl/>.

ook een mooi proces: we laten daarmee zien dat we leven van Gods genade.’²⁵ Hierbij aanhakend hoop ik dat misschien iets uit mijn onderzoek zou kunnen bijdragen aan zulke helingsprocessen. Ruimte voor pijn, verdriet en bitterheid kan bijdragen aan vertrouwen wanneer er sprake blijkt van *oprechte erkenning van leed als proces van verzoening en vergeving*. Hier zie ik hoe uit wat ik de ecclesiologische invalshoek noemde ook de tweede, de *spirituele* invalshoek, voortvloeit.

Daaronder vat ik de geloofsbeleving binnen de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt. Ter gelegenheid van 160 jaar Theologische Universiteit Kampen werd in 2014 een boek uitgegeven *Proeven van spiritualiteit*. Hierin bood Koert van Bakkum een beschrijving en analyse van de geloofsbeleving van Gereformeerde Kerken vrijgemaakt.²⁶ Uitgebreid stond hij stil bij de historische achtergrond, helemaal van de Reformatie naar de Vrijmaking. Met begrippen ontleend aan het boek van Richard Lovelace *Dynamics of Spiritual Life* analyseerde van Bakkum het geloofsleven van de vrijgemaakte kerk. Ik vond opmerkelijk hoe hij kritisch de vinger legde bij wat hij beschouwde als een spiritueel tekort. ‘De vrijgemaakte geloofsbeleving bestaat in de kern vaak meer uit het leven voor het aangezicht van God dan in de omgang met God.’²⁷ Helaas kende de vrijgemaakte traditie ‘spirituele doodsheid’. Ik proefde dat terug in een hoofdstuk in het boek ‘Vrijgemaakt’ geschreven door een ‘insider’, Luite-Harm Kooij, predikant binnen de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt. Hij keek erin terug op zijn jeugd, op de kerk waarvan hij lid was. Het was een kerk waarvan de kerkleden

‘...nooit eens leken te twijfelen of wezenlijke vragen stelden. Zij deden gewoon wat je moest doen in de vrijgemaakte groeps cultuur, maar ik zag geen besef van verwondering over God. Ik zag geen hartstocht branden in hun hart. De kerkelijke cultuur vond emoties maar lastig: iets wat ‘evangelisch’ was. Als kind merkte ik weinig passie op. Het leek wel alsof kerkgangers soms dachten God netjes opgevouwen mee te nemen in hun zondagse broekzak. Is dit dan geloven?’²⁸

Zijn woorden riepen bij mij pijnlijke herkenning op en kunnen blijven steken als een graat in de keel. Hierbij kan worden aangetekend dat er gelukkig in deze (inmiddels gefuseerde) kerken

²⁵ Het citaat is te vinden in de pdf-versie <https://onderwegnaar1kerk.nl/wp-content/uploads/2020/01/Verlangen-naar-een-nieuwe-kerk-II-pdf-opgemaakt.pdf>, 2 (geraadpleegd op 20 mei 2024)

²⁶ Koert van Bakkum, “Verlangen naar tastbare genade.” In *Proeven van spiritualiteit. Bijdragen ter gelegenheid van 160 jaar Theologische Universiteit Kampen*. Ed. Koert van Bakkum e.a. onder redactie van Pieter Niemeijer en Hans de Wolff. Barneveld, Vuurbaak, 2014, 131 -157.

²⁷ Van Bakkum, *Verlangen*, 156.

²⁸ Luite-Harm Kooij. “De grijze wereld van een achterblijver.” In red. Lammert Kamphuis, *Vrijgemaakt? Dertigers over het leven in een gereformeerde zuil*. Utrecht, Uitgeverij Kok, 2014, 67.

veel in beweging is gekomen en de beschrijving van Kooij door sommige lezers als gedateerd en niet meer actueel kan worden bestempeld.

1.6.3 Persoonlijke ervaring

Tenslotte, in dit onderdeel deel ik enkele ervaringen als voorganger in de coronapandemie. Achtereenvolgens verwoord ik reflecties, ten eerste vanuit mijn rol als voorganger in een onlinedienst; daarna die als ‘kerkganger-kijker’; maar ook in de derde plaats, hoe mijn studie voor dit onderzoeksverslag mij heeft aangezet me te verdiepen in deze thematiek van geloofsverwoording door teksten in tijden van pijn, verdriet, tegenslag.

Eerst ga ik in op het voorgaan in een onlinedienst. Tijdens de lockdown was ik nog niet weer verbonden aan een eigen gemeente. Ik hielp wel in de gemeente waarheen wij verhuisden na onze terugkeer uit Oekraïne. Er kwam daar een pastorie vrij vanwege het vertrek van de voorganger. Ik nam in het kerkgebouw naast ‘ons’ huis een dienst op. Op een doordeweekse avond werden de liederen met begeleiding opgenomen. Op een ander moment in de week werd de dienst – zegen, gebeden, en de preek - opgenomen. De voorganger stond in de lege kerkzaal samen met iemand die de opname maakte en het tot een geheel monteerde. Het was een vreemde ervaring, bidden, preken voor lege banken. Je leeft je in hoe mensen later thuis de dienst zullen volgen. Een aantal keren heb ik in de preek de vraag aan de orde gesteld hoe je als gelovige met de coronapandemie zou kunnen omgaan. Eerlijk gezegd vond ik het moeilijk om een preek over een klaagpsalm Psalm 13 te houden. Ik deed het onder de titel het ABC van Gods gebedenboek, Actueel; ons Beeld van God en Christus (als sleutel tot de Psalmen).

Behalve dat ik zo ‘voorging’ maakte ik ook met enige regelmaat de ‘andere kant’ mee, als ‘kerkganger-kijker’. De ervaringen van het kijken naar onlinediensten openen je ogen voor zaken als camerapositie, het belang van goede geluidskwaliteit; en of de voorganger probeert ‘oogcontact’ te maken met de camera. Maar ook, hoe ongemakkelijk het voelt om als ‘kerkganger’ (kijker-kerkganger) thuis mee te zingen of te bidden.

Over de vraag -die in het zojuist genoemde CONTOC-onderzoek ook werd gesteld- of corona blijvende gevolgen zou hebben voor de kerkgang - na de coronapandemie - werd al tijdens de pandemie geschreven. Het grote aanbod online diensten bood mogelijkheden thuis een dienst

uit te kiezen, een onzichtbare vorm van kerkelijk ‘shoppen’.²⁹ Tegelijkertijd droeg het gemis van bezoeken aan samenkomsten bij aan de herwaardering van ‘fysiek’ bij elkaar mogen komen. Dit aspect werd in elk geval door enkele respondenten naar voren gebracht in mijn enquête (4.2.4).

In de derde plaats ga ik in op de vraag in hoeverre mijn studie over ‘klagen in preken en kerkdiensten in coronatijd’ invloed heeft (gehad) op mijn eigen functioneren als voorganger en mijn eigen geloofsbeleving. Gelukkig ben ik zelf geen ervaringsdeskundige als covidpatiënt. Ik heb inmiddels twee keer corona gehad, zonder blijvende gevolgen zoals bij long-Covid patiënten. Als voorganger heb ik geen ziekenbezoek afgelegd bij covidpatiënten en evenmin uitvaarten geleid van aan corona overleden gemeenteleden. De impact van deze studie had ligt dan ook vooral op het gebied van de theologie en geloofservaring. Hiermee is in zekere zin de cirkel weer rond: aan het begin van dit hoofdstuk verwees ik naar het voorstel van Tom Wright waarin hij opriep: ‘Ga niet verklaren, maar gebruik de gedwongen afzondering juist vooral om bij God te huilen en je ongenoegen en onzekerheid tot uiting te brengen.’ Ik stel vast dat zijn oproep bij mij vragen oproept: wat verklaart dat wij (mijn generatie) zo sterk ‘uit ons hoofd reageren’ en zich ongemakkelijk voelen zodra het over gevoelens gaat in preken of geloofsgesprekken? (5.7.2). Hoe verklaar ik dat ik mezelf herken in de analyse van Brueggemann, dat ik het liefst met een wijde boog om de klaagpsalmen of het boek Klaagliederen heen wil lopen? Hoe kunnen wij (voorgangers, geestelijk leiders) bijdragen aan een klimaat van (meer) ruimte en veiligheid in een kerkgemeenschap waar die vaak niet of weinig ervaren wordt?

Hiermee meen ik voldoende te hebben duidelijk gemaakt dat en hoe dit onderzoek relevant kan zijn voor bezinning op geloofsbeleving juist onder moeilijke omstandigheden en aanleiding zou kunnen zijn voor nader onderzoek in dit spectrum (bij voorbeeld onderzoek onder kerkgangers).

Samenvattend, in deze paragraaf schreef ik over de relevantie en actualiteit van mijn onderzoek over aandacht voor klagen in preken en kerkdiensten. Ik deed dat vanuit drie invalshoeken: tegen de achtergrond van de eenjarige Masteropleiding waarin wordt ingegaan op de grote uitdagingen waar de kerk voor staat vandaag in de gesecculariseerde context; in de tweede plaats,

²⁹ Dick Schinkelshoek schreef hierover in 2021 in het Nederlands Dagblad en meent dat deze tendens blijvend zal zijn. Zie <https://www.nd.nl/geloof/geloof/1062101/corona-heeft-de-kerkganger-veranderd-vijf-factoren-waar-kerken-> (geraadpleegd op 16 februari 2024).

wees ik op de context van de Gereformeerde kerken vrijgemaakt, een kerkgemeenschap die afgezien van de hereniging volop in transitie is, waarbij aandacht voor de klacht een rol zou kunnen spelen bij het verwerken van trauma's al dan niet van vroeger. Tenslotte, heb ik gereflecteerd op eigen ervaringen als voorganger en kerkganger in onlinediensten. Ik noemde de vervreemding bij het opnemen van een dienst vooraf, het gemak en of ongemak als 'kijker-kerkganger'; en ook deelde ik iets van mijn eigen herkenning om de coronapandemie te proberen te duiden. Daarbij stuitte ik op een aanvankelijk ongemak of zelfs weerstand tegen het lezen van of preken over het genre teksten waarin geklaagd wordt. Uiteindelijk motiveerde het om dit verder uit te diepen en er mijn onderzoek aan te wijden.

2 METHODOLOGIE

2.1 Inleiding

Dit hoofdstuk biedt de verantwoording voor de gekozen onderzoeksmethoden. De centrale vraag in dit onderzoek is:

‘Welke rol speelde ‘klagen’ in preken en kerkdiensten in de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt tijdens de Lijdensweken van 2020 en 2021? Hoe is dit vanuit literatuur over de klacht te evalueren?’

Bij de beantwoording van deze vragen maak ik feitelijk gebruik van vooral de eerste drie van de vier taken van de praktische theologie zoals die door praktisch theoloog Richard Osmer zijn onderscheiden.³⁰ Hij onderscheidde de volgende vier taken: de *descriptief-empirische* taak; de *interpreterende* taak; de *normatieve* taak en de *pragmatische* taak. De taken kunnen omschreven worden als activiteiten, respectievelijk *beschrijven; analyseren; beoordelen; en reageren en (aanzetten tot) veranderen*.³¹ Pieter Boersema en Stefan Paas maakten duidelijk, dat deze vier taken in de praktijk van onderzoek niet sterk van elkaar gescheiden kunnen worden. Illustratie hiervan is de *normatieve* taak die beoordeelt en de vraag stelt ‘Hoe zou het eigenlijk moeten zijn?’ Als vanzelf brengt die evaluatie kritische notities aan het licht en daarmee in zekere zin ook iets van de *pragmatische* taak die antwoord wil geven op de vragen: ‘Hoe reageren we hierop, wat zou er moeten veranderen?’³² In mijn verslag gebeurt dat in Hoofdstuk 5, wanneer ik niet volsta met beschrijven en interpreteren maar ook zal evalueren (normatieve taak). In mijn slothoofdstuk kom ik vanuit beoordeling tot een aantal gesprekspunten met het oog op het verbeteren van de praxis van prediking, liturgie en pastoraat.

Na deze inleidende opmerkingen introduceer ik nu de inhoud van dit Hoofdstuk 2. Voor het theoretisch kader heb ik gebruik gemaakt van literatuuronderzoek (2.1). Het empirisch onderzoek begon ik met een enquête. Ik verantwoord hoe ik die heb opgesteld aan wie ik die heb toegestuurd en hoeveel respons ik hierop heb ontvangen. (2.2), onderverdeeld in twee sub

³⁰ Ik maakte voor de uiteenzetting van de theorie van Richard R. Osmer’s inleiding op de praktische theologie gebruik van twee bronnen: Hans Schaeffer, *Kerk om te vieren, Praktisch-theologische reflecties op kerkzijn*. Kampen: Summum, 2019, 19 v.

Pieter Boersema en Stefan Paas, *Onder Spanning*. Een veelzijdige kijk op veranderingen in kerk en samenleving. Utrecht: Uitgeverij Kok, 2011, 20.

² Zie voor een toelichting op elk van deze vier taken Pieter Boersema en Stefan Paas *Onder Spanning*, 21-25 (descriptief-empirische); 25-27 (interpreterende); 27-28 (normatieve) en 28 (pragmatische taak).

³² Pieter Boersema en Stefan Paas, *Onder Spanning*, 27.

paragrafen (2.2.1 en 2.2.2). Aan de hand van die enquête heb ik het verzoek voorgelegd aan voorgangers mij één of meer preken toe te sturen. Ik maakte uit die preken een selectie om te analyseren. Wat buiten de selectie viel gebruikte ik als additionele data (2.3).

2.2 Theoretisch kader, literatuuronderzoek

In deze paragraaf belicht ik welke onderzoeksmethoden ik heb gebruikt. Om deelvraag 1 - die luidde: *Hoe wordt in (praktisch) theologische literatuur het belang van 'klagen' in liturgie en prediking beschreven?* - te beantwoorden heb ik enkele Bijbels-theologische en homiletische publicaties bestudeerd, met behulp waarvan ik een theoretisch kader ontwierp, van waaruit ik een 'stipulatieve definitie' kon schrijven.³³

Met *stipulatieve definities* bedoel ik met beroep op de publicatie van Verschuren en Doorewaard begripsomschrijvingen die beginnen met de omschrijving *'In dit onderzoek versta ik onder...'*³⁴ Het gaat hierbij volgens hen niet om 'de enige juiste of meest gangbare definitie. Wat telt, is de bruikbaarheid van de gekozen omschrijving in het licht van de doel- en vraagstelling.'³⁵ In deze scriptie maak ik ook gebruik van termen die onder vakgenoten wel bekend zijn (zoals de term 'preek') maar in het kader van praktijkgericht onderzoek precisering vereisen. Verschuren en Doorewaard wijzen op drie criteria die relevant zijn voor een dergelijke definitie:

- *Afbakening* van het begrip tot haalbare proporties;
- *Operationalisering* dat wil zeggen duidelijkheid over de vraag welke waarneembare zaken in de werkelijkheid onder de definitie vallen;
- *Aansluiting* bij de doel- en vraagstelling van het onderzoek.³⁶

Voor de operationalisering van mijn onderzoek heb ik zo'n stipulatieve definitie nodig gevonden voor de volgende kernbegrippen, namelijk: 'liturgie'; 'preek'; en 'klacht' en 'klagen'.

2.3 Empirisch onderzoek.

De definities uit Hoofdstuk 3 boden mij houvast bij de beschrijving en analyse van de gegevens uit het empirische onderzoek. Dat bestond uit twee onderdelen: een enquête onder voorgangers (2.4) en documentanalyse van preken die een aantal van deze voorgangers mij toestuurde (2.5).

³³ Piet Verschuren & Hans Doorewaard, *Het ontwerpen van een onderzoek*, Amsterdam, 2021, 135.

³⁴ Verschuren & Doorewaard, *Ontwerpen onderzoek*, 135.

³⁵ Verschuren & Doorewaard, *Ontwerpen onderzoek*, 135.

³⁶ Verschuren & Doorewaard, *Ontwerpen onderzoek*, 135.

2.4 Empirisch onderzoek: enquête

Met de onderzoeksmethode enquête heb ik data verzameld om deelvraag 2 te kunnen beantwoorden: *Preken voorgangers uit de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt over klaagteksten en zo ja, vanuit welke aanleiding en op basis van welke tekst?*³⁷

Voor het samenstellen van de enquête heb ik gebruik gemaakt van de aanwijzingen van Helen Cameron en Catharine Duce in *Researching Practice in Ministry and Mission*.³⁸ Hierbij komen de volgende vier aspecten aan de orde: het ethische aspect; afwisseling; de opzet; het tijdsplan met betrekking tot de enquête.

2.4.1 Ethisch aspect, AVG-norm

In de eerste plaats, vanuit het ethisch oogpunt open ik de enquête met mijn garantie van strikte vertrouwelijkheid en dat respondenten er gerust op kunnen zijn dat ik alle informatie zal anonimiseren in overeenstemming met de Nederlandse AVG normen. Ik heb dat gedaan door bij het gebruiken van citaten uit preken of gebeurtenissen door traceerbaarheid naar personen of plaatsen weg te laten, zodat anonimiteit gewaarborgd blijft. (Bijvoorbeeld bij een speciale samenkomst in verband met Covid).

2.4.2 Vormgeving en inhoud

Voor wat betreft de vormgeving heb ik gekozen voor de diversiteit in vragen, zoals Cameron en Duce die voorstellen: ik wisselde gesloten vragen af met *multiple-choice* en *open-ended questions*.³⁹ Bij de open vragen gold dat die *theory-informed* werden voorgelegd: aan de hand van een korte introductie van de opvattingen van theologen die in het theoretisch kader uitgebreid belicht zullen worden.

2.4.3 Planning

Hierbij plaats ik nog twee notities. Aangemoedigd door Cameron en Duce wil ik open kaart spelen. Zij adviseerden ook zwakke kanten in een onderzoek eerlijk te onderkennen: ‘evaluation of the research with strengths and weaknesses identified.’⁴⁰ De eerste opmerking betreft de

³⁷ Zie Bijlage 1 (tekst), Bijlage 2 Overzicht data enquête.

³⁸ Helen Cameron and Catharine Duce, *Researching Practice in Ministry and Mission, A Companion*. Norwich UK, 2013, Hoofdstuk 2 Questionnaires, vooral 21.

³⁹ Helen Cameron and Catharine Duce, *Researching*, 21.

⁴⁰ Helen Cameron and Catharine Duce, *Researching*, 3.

timing van het versturen van de enquêtes. Ik wil ik mij verantwoorden voor het feit dat ik mijn enquête al had uitgezet terwijl ik op dat moment nog bezig was met mijn literatuuronderzoek en nog niet beschikte over duidelijk omschreven definities. Toch heb ik toen omwille van de tijd gemeend de enquête toen al te uit te zetten om iedere geadresseerde ruim de tijd te kunnen geven om te reageren. Achteraf meen ik dat dit geen noemenswaardig negatief effect heeft gehad op het eindresultaat van dit onderdeel van mijn onderzoek. Ik meen over voldoende data te beschikken om mijn onderzoeksvragen onderbouwd vanuit de data te kunnen beantwoorden. Een tweede *weakness* ontdekte ik pas tijdens de data-analyse. Er bleek een deel van de respons van respondenten 63-78 te zijn verdwenen. Het betrof de antwoorden op vier vragen⁴¹. Helaas kon het originele Google Forms document niet meer worden teruggevonden. Na deze opmerkingen ben ik toegekomen aan de statistiek: het aantal aangeschreven voorgangers, het aantal respondenten en het responspercentage.

2.4.4 Statistische gegevens

In totaal heb ik 258 collega predikanten met behulp van Google Forms een enquête toegestuurd. Van 78 ontving ik een ingevulde enquête terug via Google Forms, van nog twee in een Word-bestand. Twaalf emeriti predikanten gaven aan, dat zij geen respondent wilden zijn. Uitgaande van 246 kandidaten waarvan 80 respondent zijn levert dat een responspercentage op van 32,5 %.⁴²

2.5 Empirisch onderzoek: document analyse

Een deel van het empirisch onderzoek bestond uit documentanalyse. Met de data uit dat onderzoek kon ik deelvraag 3 beantwoorden die luidt:

Hoe kijken voorgangers aan tegen de klacht, en evalueer ik in het licht van de literatuur over de klacht het spreken over de klacht in enkele GKv preken?

⁴¹ Zie Bijlage 2. Bij respondenten 63-78 ontbreekt de respons in kolom F, N, O en P. respectievelijk: 'Ik ben het (on) eens met N.T. Wright dat de kerk klagen zou moeten omarmen.'; 'Ik heb online kerkdiensten geleid; De coronapandemie heeft mijn keuze van thema of preektekst beïnvloed; De coronapandemie heeft mijn geloofsleven beïnvloed.'

⁴² Alan Bryman, *Social Research Methods*, Hoofdstuk 8, Sampling, p. 199. Het respons percentage (*Response rate*) kan worden berekend door het aantal bruikbare enquêtes te delen door het totaal aantal aangeschrevenen (Total sample) min het aantal personen dat niet heeft gereageerd of onbereikbaar was, en dat getal vervolgens te vermenigvuldigen met 100.

Van de tachtig respondenten heb ik van elf van hen preken ontvangen die zij hadden gehouden en waaruit ik met behulp van een geselecteerde steekproef een keuze heb gemaakt. Deze heb ik abductief geanalyseerd met de methode van coderen zoals Hennie Boeije die heeft beschreven.⁴³ Zo kon ik een beschrijving en een interpretatie geven (Osmer) van deze data.

Met de resultaten van deze analyse en het samennemen van de onderzoeksresultaten uit de enquête kan er dan onderbouwd antwoord worden gegeven op de hoofdvragen van dit onderzoek, *‘Welke rol speelde ‘klagen’ in preken en kerkdiensten in de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt tijdens de Lijdensweken van 2020 en 2021? Hoe is dit vanuit literatuur over de klacht te evalueren?’*

2.6 Verantwoording en positionering van het onderzoek

Ik kom nu bij de verantwoording voor een aantal cruciale beslissingen over de afbakening van mijn onderzoek. Eerst over het theoretisch kader; vervolgens over de keuze voor de periode van onderzoek, daarna over de keuze voor het domein van onderzoek, wel onderzoek onder voorgangers van de GKv maar niet onder hoorders.

2.6.1 Afbakening periode

Ten eerste, koos ik als afbakening voor kerkdiensten en preken gehouden in de Lijdensweken gedurende 2020 en 2021. In 2020 was de eerste strenge lockdown vanwege de coronapandemie ingegaan in de Veertigdagentijd. Tegelijk geldt dat deze periode van het kerkelijk jaar zich door de aandacht op het lijden van Christus leent voor aandacht voor inkeer en boetedoening. Juist in dit seizoen zou men verwachten dat er eerder voor een klaagtekst gekozen wordt voor de preek of in de liturgie. In het bijzonder ligt dat voor de hand in bij vespers of kerkdiensten die worden gehouden in de Goede Week of op Goede Vrijdag.

2.6.2 Onderzoek domein

Vervolgens leg ik hier rekenschap af van de keuze van het domein van mijn theoretisch onderzoek. Bij mijn literatuuronderzoek ben ik niet op zoek gegaan naar al dan niet theologen

⁴³ Hennie Boeije, *Analyseren in kwalitatief onderzoek, denken en doen*. Den Haag, 2014, hoofdstuk 6 Methoden en technieken van kwalitatieve analyse.

die van mening zijn dat we juist *geen* specifieke aandacht zouden moeten besteden aan het tekstgenre klacht of klagen in een preek of in liederen of teksten tijdens kerkdiensten. Ik heb het kader geplaatst om stemmen van wie er juist wel voor pleitten en hun argumentatie daarbij.

Ook verdedig ik hier mijn keuze in het empirisch onderzoek, om me te beperken tot het enquêteren van voorgangers of geestelijk verzorgers binnen de GKv. Ik heb geen interviews gehouden met hoorders, kerkgangers. Het is nog maar de vraag of kerkgangers behoefte hebben aan meer aandacht voor de klacht in kerkdiensten en in preken. Ik heb het advies van de begeleiders opgevolgd om het onderzoek onder hoorders terzijde te leggen. Zo'n onderzoek wetenschappelijk verantwoord uit te voeren zou veel extra tijd en inspanning vergen. Hopelijk kan iemand dat onderzoek in de toekomst uitvoeren.

2.6.3 Criteria

Ik onderken de zes criteria die Cameron en Duce aanvoeren, waaraan onderzoek moet voldoen zodat het kritische toetsing kan doorstaan.⁴⁴ Ik noem van die zes hier drie: *relevant*: doorstaat het onderzoek de 'So-what?'-vraag; is het onderzoek *'credible'*: hebben de resultaten voldoende 'volume' om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden; en tenslotte het criterium *'reflexive'*: waarbij het gaat over de attitude en het kritisch reflectievermogen van de onderzoeker: is hij zich bewust van vooringenomenheid en aannames t.o.v. zijn onderwerp? Kan hij uit zijn *'bubble'* kruipen door zich te verplaatsen in andere inzichten en daarop ook positief reflecteren?

2.6.4 Persoonlijke positionering en verantwoording

Ik ken de Gereformeerde kerken vrijgemaakt van binnenuit, werk er mijn hele leven als predikant. Ik ken veel collega's persoonlijk. Ik onderken het risico van gebrek aan kritische afstand en onafhankelijkheid als onderzoeker onder 'eigen mensen'. Ik heb dan ook geen illusies alsof ik geen gekleurde bril zou dragen. Toch meen ik dat ik deze bezwaren enigszins kan relativeren. Ik ben van mening dat ik kan voldoen aan de drie genoemde criteria: relevant, geloofwaardig en met een open *mindset*. Ik voer hiervoor de volgende twee argumenten aan.

In de eerste plaats, heb ik ondervonden hoeveel van mijn collega's binnen 'mijn denominatie' ik niet (meer) ken. Ik weet daarom niet hoe ze theologisch gepositioneerd zijn. Hierbij speelt

⁴⁴ Helen Cameron and Catharine Duce, *Researching*, 2-3.

mee dat ik bijna zestien jaar buiten Nederland heb gewoond en gewerkt. Verder behoor ik inmiddels tot de oudere predikanten en ken het grote merendeel van de jongere generatie predikanten niet. Daarmee meen ik het bezwaar van vooringenomenheid te hebben gerelativeerd.

In het verlengde daarvan geldt dit ook voor de kerken. Wat eerder kenmerkend was voor de Gereformeerde kerken vrijgemaakt was, dat er overal duidelijke en vooral gelijklopende regels werden gehanteerd voor de erediensten. Dat betrof de orde van dienst, de keuze van liederen en zelfs de stijl van kerkdiensten. Hiervan is vandaag de dag nauwelijks nog sprake. Gemeenten zijn in hun beslissingen aangaande invulling van diensten en vormen onafhankelijk geworden. Het in het vorige hoofdstuk al aangehaalde artikel van Koert van Bekkum werd in 2014 geschreven. In de afgelopen tien jaar hebben de ontwikkelingen niet stil gestaan. Ik denk aan veranderingen op het gebied van spiritualiteit, aan de invulling en aankleding van kerkdiensten en op het gebied van de prediking. Dat maakt dat ik als onderzoeker met oprechte nieuwsgierigheid en interesse de resultaten van mijn onderzoek heb verzameld en hier presenteer.

Samenvattend, ik meen dat dat mijn onderzoek niet bij voorbaat ongeloofwaardig is geworden omdat ik het uitvoerde in ‘mijn eigen kerkverband’. Ik voerde aan, dat ik door verblijf in buitenland en mijn leeftijd veel collega’s niet (meer) ken. Ook zijn er aan de lopende band veranderingen gaande (cf. 1.6.2) waardoor ik zelf ook oprecht geïnteresseerd de uitkomsten van mijn onderzoek heb gesystematiseerd en geanalyseerd.

3 THEORETISCH KADER

In dit hoofdstuk wordt deelvraag 1 beantwoord, dat luidt als volgt: *Hoe wordt in (praktisch) theologische literatuur het belang van ‘klagen’ in liturgie en prediking beschreven?*

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk presenteer ik resultaten van literatuuronderzoek. Het biedt het theoretisch kader als achtergrond voor en onderbouwing van mijn stipulatieve definities. Dit hoofdstuk bestaat uit vijf paragrafen die ik hier eerst introduceer.

Voor de definitie van de begrippen liturgie en preek kan men terecht bij de praktische theologie. In de eerste drie paragrafen belicht ik drie kernbegrippen, liturgie (3.2), preek (3.3), en klacht (3.4). Ik nam een definitie van de term ‘preek’ op, om drie redenen: ten eerste, vanwege het wederkerig verband tussen liturgie en preek. Het zou vreemd zijn om het wel over liturgie te hebben zonder daarbij dan ook de preek te belichten. Maar vooral ook, omdat het preken en de preek in het empirische deel van mijn onderzoek een bepalende rol speelt. Een derde reden is, dat ik twee homiletische concepten bespreek waarbij de preek een centrale rol speelt (3.3.4). Dat deed mij ertoe besluiten in dit theoretisch kader ook een definitie van ‘de preek’ op te nemen.

De begrippen ‘klacht’ en ‘klagen’ spelen in mijn onderzoek een centrale rol. Daarom acht ik de verdieping en definiëring van deze begrippen onmisbaar. Hierbij kan echter niet worden volstaan met het putten uit studies uit de praktische theologie. Dat komt omdat het woord ‘klacht’ in Bijbelse teksten en in de Bijbels theologische literatuur een specifiek begrip is. Het definiëren van dit begrip in dit onderzoeksverslag kan daarom niet voorbijgaan aan het onderzoek vanuit de Bijbelse theologie. Het formaat van deze scriptie eist tegelijkertijd echter sterke inkadering. Daarom profiteer ik graag van de compacte publicatie van Rebekah Eklund die een dissertatie schreef over de klacht in het Nieuwe Testament. In 2021 publiceerde zij een boek getiteld *Practicing Lament* waarin zij voortbouwt op haar eigen onderzoek. Zij haalde studies aan van onder meer Walter Brueggemann, die zich gespecialiseerd heeft op het gebied van de ‘klacht’.

Vanuit deze uitkomsten vanuit de Bijbelse theologie beweeg ik dan terug naar de praktische theologie, en dan vooral de homiletiek. Ik bespreek twee concepten van homiletische theologen

die pleitten voor het gebruiken van klaagteksten in prediking en liturgie. De keuze voor deze twee verantwoord ik uitgebreider in de betreffende paragraaf (3.3.4).

Via deze route hoop ik mijn definitie van dit specifieke begrip te hebben kunnen toelichten en onderbouwen.

Na deze paragraaf kom ik toe aan het bespreken van het thema kerkelijk jaar en het gebruiken van leesroosters in het algemeen (3.5). Ik haal aan wat enkele praktische theologen hierover geschreven hebben. Hoe zij staan tegenover het gebruik van een leesrooster; en of er bepaalde perioden in het kerkelijk jaar zich lenen voor het lezen van of preken over ‘klaagteksten’. Met deze paragraaf sluit ik dan dit theoretisch kader af. Van die termen leesrooster en kerkelijk jaar geef ik geen definities omdat die begrippen voldoende voor zichzelf spreken.

In de slotparagraaf blik ik terug en reflecteer op wat het theoretisch kader heeft opgeleverd.

3.2 Wat is liturgie?

Definitie

Liturgie is de centrale kernpraktijk van de christelijke kerk waarbij sprake is van de unieke interactieve ontmoeting tussen God en de gemeente, die samenkomt in de naam van Jezus Christus om God te aanbidden en waarin zij onder de leiding van de Heilige Geest christelijke praktijken inoefent en zich zo bekwaamt in het nieuwe leven onder Gods koningschap.

De formulering van mijn definitie laat zien dat ik in de eredienst veel elementen zie samenkomen. Ik baseer me daarbij op de literatuur uit de praktische theologie.

3.2.1 Terminologie

Allereerst sta ik apart stil bij de term liturgie. In protestants spraakgebruik wordt dat woord vaak gebruikt wanneer men bedoelt ‘de volgorde van de onderdelen van een kerkdienst al dan niet afgedrukt op papier.’ Liturgie als synoniem van ‘orde van dienst’. Maar in de context van bij voorbeeld de Rooms katholieke of oosters-orthodoxe traditie roept de term liturgie als vanzelf het gebeuren van een viering in gedachten, rijk aan symboliek en rituelen. Binnen de orthodoxe theologie is liturgie zelfs omschreven als ‘de hemel op aarde.’ Een treffende illustratie hiervan gaf de orthodoxe theoloog Timothy Ware (bisschop Kalistos) in zijn boek *The Orthodox Church*. Hij wees daarin op een zinsnede uit de liturgie die luidt

‘Now the celestial powers are present with us, and worship invisibly. *This we know that God dwells there among them.*’⁴⁵

In de orthodoxe spiritualiteit speelt dat samenkomen van hemel en aarde in de eredienst een rol van betekenis. Ik kom hier zo dadelijk nog op terug. Voor wat het gebruik van de term liturgie sluit ik mij aan bij een omschrijving van praktisch theoloog Hans Schaeffer. Hij karakteriseerde liturgie als

‘...de centrale bronpraktijk van de kerk waarbij liturgie zowel de vorm van de eredienst als ook de concrete liturgische handelingen zelf kan aanduiden.’⁴⁶

Na deze uitweiding over de term liturgie kom ik toe aan de definitie van liturgie.

3.2.2 Definities van liturgie

De gereformeerde musicoloog en hymnoloog Jan Smelik omschreef liturgie als

‘De wijze waarop de kerk haar samenkomsten die in de naam van Jezus Christus gehouden worden tot eer van God en opbouw van de gemeente gestalte geeft aan het gedenken van Gods daden en het aanroepen van zijn naam.’⁴⁷

Eenzijds vind ik in deze omschrijving waardevol, dat Smelik zowel het element van het eren van God als ook dat van het opgebouwd worden van de gemeente in geloof noemt. Tegelijk vind ik zijn omschrijving te smal. Hoewel hij wel de term samenkomst gebruikt, ontbreekt hier ten onrechte de notie van ontmoeting. Ik beschouw als wezenlijk element van de kerkdienst dat er sprake is van een uniek gebeuren van interactie tussen God en mensen.

In de definitie van Smelik meen ik een eenzijdigheid te bespeuren die niet op zichzelf staat. Ik doel op de tendens die ik in Hoofdstuk 1 al noemde. Binnen de protestantse traditie ging alle aandacht zich concentreren op het Woord en de prediking ten koste van andere elementen in de eredienst.

In die traditie van de Reformatie staat vanouds het Woord van God, in prediking en onderwijs centraal. Daarin klinkt één van de hoofdprincipes door van de Reformatie *Sola Scriptura* - door het Woord alléén. Maar wat eerst de enorme kracht bleek te zijn in de Hervorming, bracht gaandeweg ook een verzwakkende ontwikkeling met zich mee. Onevenredig veel aandacht ging uit naar de preek. Het ging om de zuivere bediening van het woord en het opgebouwd worden

⁴⁵ Timothy Ware, *The Orthodox Church*. London, Penguin Books, first published 1963, 270

⁴⁶ Hans Schaeffer, *Kerk om te vieren, praktisch-theologische reflecties op kerkzijn*. Kampen, Summum, 2019, 186 – 187.

⁴⁷ Jan Smelik, *Eredienstwaardig*. Bedum, uitgeverij Woord en Wereld, 2009.

in de rechte leer. Daarmee leken andere elementen in de dienst zoals het gebed, van ondergeschikt belang. Praktisch theoloog Kees de Ruijter typeerde deze ontwikkeling scherp als ‘functionalisering’ van de liturgie.⁴⁸ Hij bedoelt hiermee dat de gedachte dat een kerkdienst er alleen lijkt te zijn om kerkgangers iets mee te geven voor de nieuwe week. De Ruijter veronderstelde dat deze benadering mee gevoed is doordat na de Reformatie de reguliere viering van de eucharistie uit de kerkdienst verdween. Dat versterkte de eenzijdige en vaak ook rationele benadering van de liturgie die ik ook in de definitie bij Smelik meen te bespeuren. Wat de Reformatie juist had willen veranderen, was toch weer binnengeslopen: de kerkgangers werden gaandeweg van actieve deelnemers passieve luisteraars en toeschouwers. Terwijl juist de Hervorming voor de gemeente een actieve rol weggelegd zag in de aanbidding van God. De Ruijter wees in dit verband op de benaming van de gemeente als *ekklesia*: God roept, de gemeente geeft aan de oproep gehoor om als ‘discipelen van Christus de vaardigheden, overtuigingen en disposities aan [te] leren en [deze] in [te]-oefenen om te leven in de wereld als teken van Gods voorgaande werk in de wereld.’⁴⁹ Wie zo naar de liturgie leert kijken ontdekt het belang van deze praktijk in het christelijke leven. Daar staat aldus de Ruijter de gemeente voor God en spreekt zij zich ook metterdaad uit. (...) ‘Liturgische praktijken zijn niet minder dan het inoefenen van het leven als burgers van Gods rijk.’⁵⁰

3.2.3 Inoefenen

Deze term ‘inoefenen’ kan misverstand wekken. Wordt hierdoor niet te veel een ongewenste neiging tot activisme aangemoedigd? Alsof volgelingen van de Heer zich vaardigheden moeten eigen maken door bepaalde eigen inspanningen. Deze gedachten kunnen niet volledig worden weggevangen door een sluitende definitie. Tegelijkertijd lijkt mij dat deze gedachte wordt tegengesproken door het element van interactiviteit. Ik volg in mijn definitie het standpunt van Nicholas Wolterstorff die met nadruk betoogde dat het in de ontmoeting met God gaat om de wederzijdse ontmoeting, zoals hij het verwoordde:

‘Liturgy is divine and human *interaction*.’⁵¹

⁴⁸ Kees de Ruijter, *Horen naar de stem van God. Theologie en methode van de preek*. Zoetermeer, Boekencentrum, 2013, 40.

⁴⁹ Kees de Ruijter, *Horen*, 40. Hij refereert aan een publicatie van Philip Kenneson getiteld ‘Gathering: Worship, Imagination and Formation’.

⁵⁰ Kees de Ruijter, *Horen*, 41. Vergelijk de titel van Hans Schaeffer in zijn *Kerk om te vieren* hoofdstuk 7: liturgie als centrum van kerk zijn.

⁵¹ Nicholas Wolterstorff, ‘The Reformed Liturgy.’ ed. Donald K. McKim, In *Major Themes in the Reformed Tradition*. Grand Rapids: Eerdmans, 1991, 299 (cursief van auteur).

Hij verwees daarbij naar wat ik hierboven al aanhaalde over ontmoeting als karakteristiek element in de Oosters-orthodoxe opvatting van liturgie. Er is mijns inziens veel te winnen wanneer het besef doordringt dat er in de liturgie sprake is en zou moeten zijn van wisselwerking, een *dubbele beweging* in de liturgie, een ‘beweging van Godswege naar de mensen en van de mensen naar God.’⁵² Deze ontdekking van de liturgie als interactie werkt heilzaam tegen de eenzijdige benadering van liturgie, dat de gemeente God aanbidt met haar lofoffer, waarbij te kort wordt gedaan aan de werking van de Heilige Geest in die gemeente in de ontmoeting. Zo kan deze praktijk van de kerkdienst gelovigen trainen en aanmoedigen tot haar missie in het dagelijks leven. Het ‘inoefenen’ werd door Stefan Paas helder omschreven als missie:

‘De viering op zondag brengt de gemeente als priesters voor God om hem te prijzen, zijn genade te ontvangen, en offers aan hem te brengen, maar zij zendt de gemeente ook uit als priesters in de wereld om de gemeenschap met Christus en met elkaar tastbaar vorm te geven.’⁵³

Paas gebruikte daarbij de typering ‘inwijding in het heil.’ De aandacht voor de dubbele beweging voorkomt een eenzijdig activisme en opent de ogen voor de unieke ontmoeting die daar plaats vindt. Het werpt licht op het geheel van de liturgie waarbij onmogelijk één onderdeel (de preek) belangrijker kan worden geacht dan andere (gebeden, lied, stilte, viering van de sacramenten).

Kort gezegd, de term ‘liturgie’ verwijst naar oneindig veel meer dan naar de ‘orde van dienst’ van een samenkomst. Het gaat namelijk bij liturgie om de samenkomst van de gemeente die God eert en Hem aanbidt. Daarbij speelt het element van ontmoeting een bijzondere rol. Liturgie beoogt in deze interactiviteit tussen God en mensen oefening van het leven van volgelingen van Christus in navolging van hun hemelse Heer. Deze benadering kan helpen voorkomen dat er al te eenzijdig alle nadruk wordt gelegd op de verkondiging ten koste van andere elementen van de eredienst.

3.3 Wat is een preek?

Definitie

⁵² Kees de Ruijter, *Horen naar de stem van God. Theologie en methode van de preek*. Zoetermeer, Boekencentrum, 2013, 37

⁵³ Stefan Paas, *Vreemdelingen en priesters. Christelijke missie in een postchristelijke omgeving*. Zoetermeer, Boekencentrum, 2015, 212-213.

Het verlossende Woord van God,

Gecommuniceerd door de dienst van een geroepene

*Binnen de werkelijkheid van de hoorders.*⁵⁴

3.3.1 Drie aspecten van de preek

Deze compacte en heldere definitie heb ik overgenomen van Kees de Ruijter. Van de preek zijn vele definities te vinden. Hierboven heb ik al toegelicht waarom ik van mening ben dat een definitie van wat ik versta onder een preek niet kan ontbreken. In de definitie van de Ruijter komen drie aspecten naar voren die ik zelf wezenlijk acht voor wat prediking is en zou moeten zijn.

Ten eerste, er wordt niet volstaan met de uitspraak: ‘de preek is het Woord van God.’ Er wordt aan toegevoegd dat Gods boodschap wordt gebracht door een mens, in een bepaalde situatie waarin mensen die boodschap ontvangen.

In de vorige paragraaf over liturgie kwam al aan de orde dat de preek als element van de kerkdienst werd overgewaardeerd ten koste van de andere onderdelen van de liturgie. Illustratief was het criterium dat de te zingen liederen vooral werden gekozen ‘als ze pasten bij de preek.’ Zoals hierboven al bleek heeft De Ruijter juist op de wederkerige relatie gewezen tussen preek en kerkdienst. Hij gebruikte als voorbeeld van deze correlatie het beeld van een vis in zijn element. ‘Een preek zonder liturgie is als een vis op het droge.’ Of in andere bewoordingen: ‘De eredienst is ‘de biotoop voor de preek’.⁵⁵ Het één kan niet zonder het andere. Overigens is het omgekeerde niet automatisch van toepassing. Er zijn kerkdiensten denkbaar waarin geen preek wordt gehouden (vespers). Wat de Ruijter mijns inziens terecht betoogt is dat een preek als praktijk pas tot haar recht komt in het geheel van de liturgie. Praktisch theoloog Gerrit Immink gebruikte hiervoor de term de *performatieve werking* van het Woord:

‘Preken is uiteindelijk een *geloofshandeling*. Er wordt een stukje werkelijkheid van God én mens aan het licht gebracht. Dat onthullen houdt een werkzaamheid in van God en van de mens. Aan de kant van de mens is het een bezig zijn met het geloof, wat tegelijkertijd beleefd wordt als een presentwording van iets van God.’⁵⁶

⁵⁴ Kees de Ruijter, *Horen*, 146

⁵⁵ Kees de Ruijter, *Horen naar de stem van God*, , 31.

⁵⁶ Gerrit Immink, *Over God gesproken, Preken in theorie en praktijk*. Utrecht: Uitgeverij boekencentrum, 2018, 146.

Dit citaat van Immink brengt mijns inziens het mysterie goed onder woorden hoe in een preek die werkelijkheid van God en die van mensen samen komen.

3.3.2 De werkelijkheid van de hoorders

In het derde element in De Ruijters definitie van de preek wordt terecht geëxpliciteerd dat de prediker Gods boodschap verkondigt *op een bepaalde dag in een bepaalde context*. Dit aspect komt later in dit onderzoek ter sprake bij de evaluatie van de geanalyseerde preken (5.6.2). In mijn inleiding kwam de werkelijkheid - namelijk de seculiere Westerse context - al ter sprake (1.6.2). Mijns inziens dreigt de impact van deze cultuur op de postmoderne gelovige te worden onderschat. Ik kom daarop terug (5.6.2).

Onze tijd karakteriseerde Zach Eswine treffend als een ‘post-everything world.’⁵⁷ Eswine is pastor, doceerde onder andere homiletiek aan Covenant Theological Seminary. Hij publiceerde boeken en artikelen over homiletiek.⁵⁸ Eswine is ook medeoprichter van Sage Christianity, een online platform waar men terecht kan met geloofsproblemen zoals twijfel en bezorgdheid. In zijn boek *Preaching to a Post-Everything World* schetste Eswine de seculiere cultuur, waarbij ‘alles’ relatief lijkt maar tegelijk ook zeer complex. De componenten van deze cultuur ‘are rarely this or that’.⁵⁹ Er is sprake van verschillende contexten, culturele aannames. Verkondigers vandaag preken voor mensen die vragen stellen naar aanleiding van de problemen in de wereld, vluchtelingenkampen, geweld tegen christenen, hongersnood. Eswine haalde Tim Keller aan die ooit schreef dat ‘*secular people have many more stages to go through.*’ Keller bedoelt dat het meer moeite kost om mensen in de wereld van het Woord van God te trekken en dat dit dient te worden meegewogen in de preekvoorbereiding. Je kan aldus Keller onmogelijk ‘jump right to commitment’ en al evenmin ‘go right tot a gospel presentation.’⁶⁰ Kortom, je hebt veel meer stappen nodig om mensen in deze seculiere cultuur te brengen bij het goede nieuws van God. Ik acht het daarom waardevol dat De Ruijter in zijn preekmodel pastorale reflectie als vast onderdeel van de preekvoorbereiding heeft opgenomen. Daarin

⁵⁷ Zach Eswine, *Preaching to a Post-Everything World. Crafting Biblical Sermons That Connect with Our Culture*. Grand Rapids, Baker Books, 2008.

⁵⁸ Zie voor de biografie van Zach Eswine: <https://preachingbarefoot.com/about/>. Voor de website Sage Christianity: <https://www.sagechristianity.com/zacksbooks> Eswine omschrijft het doel van dit platform als: ‘to create unhurried and wiser spaces for you to risk with Jesus amid the doubts, longings, questions, and sorrows that swirl about in our generation, and within your own life. (Beide sites geraadpleegd op 29 april 2024).

⁵⁹ Zach Eswine, *Preaching*, 12.

⁶⁰ Keller geciteerd door Zach Eswine, *Preaching*, 15.

moeten vragen worden gesteld als: ‘Wie zijn mijn hoorders vandaag?’ ‘Waar zijn zij, en wat houdt hen bezig, waarover zijn zij ongerust?’⁶¹ De notities van Keller en Eswine benadrukken eens te meer het belang van zulke reflectie zodat luisteraars zich kunnen herkennen en in een preek worden aangesproken. Een aspect dat hierbij ook genoemd moet worden is de relatie, de relatie met God en de relatie tussen voorganger en hoorder. Ik verwijs hierbij naar de afstudeerscriptie van PKN-voorganger Nelleke Plomp-Rodenburg, *Betrokken bij de preek?* Zij deed onderzoek naar de vraag hoe jongeren tussen de 15 en 20 jaar zich bij de preek betrokken weten. Als voorwaarde voor betrokkenheid spelen een essentiële rol: ontvankelijkheid (open houding naar God en tussen de voorganger en de jongere); identificatie (het gaat over mij); toepasbaarheid (hier kan ik iets mee).⁶²

Tenslotte, samengevat, in aansluiting bij de Ruijter’s definitie stel ik dat de preek de boodschap van God is die Hij bekend maakt via een daarvoor aangesteld mens gericht tot medemensen in een bepaalde context van tijd en plaats. In het volgende citaat van Immink wordt het eigensoortige van een preek treffend onder woorden gebracht. Er klinkt in door hoe onze menselijke werkelijkheid wordt verbonden aan de werkelijkheid van God.

‘(Een preek) is niet alleen maar tekstuitleg of een gesprek met de hoorders over hun leefwereld. Het eigensoortige is de actualisering van het geloof van de gemeente. Zo evocert de preek een godsdienstige werkelijkheid. Het heilige gebeurt. Zo ‘geschiedt’ het Woord, zei Miskotte. God wordt benoemd en zijn aanwezigheid verwacht, de hoop wordt levend, de liefde ontwaakt. Het *kerugma* komt tot leven als God geprezen wordt. Daarom heeft de preek steeds een doxologische toonzetting. Juist het lofprijzende en belijdende karakter van de preek bewerkstelligt het geloof.’⁶³

3.4 Wat is een klacht, wat is klagen?

Definitie

De roep om redding tot God in een situatie van lijden of zonde, in de hoopvolle verwachting dat God hoort en heelt.

3.4.1 Inleiding

⁶¹ Kees de Ruijter, *Horen*, 150: over het debat rondom de aandacht voor de hoorder; en 211: Werkschema vooral 214 onder ‘pastorale reflectie’. Zie ook Gerrit Immink, *Over God gesproken*, 251.

⁶² Nelleke Plomp-Rodenburg, *Betrokken bij de preek. Hoe weten jongeren van 15-20 jaar zich bij de preek betrokken?* Afstudeerscriptie Opleiding: Theologie - Godsdienst Pastoraal aan de Christelijke Hogeschool Ede, juni 2018, 31 – 35 en 37.

<https://www.theologie.nl/wp-content/uploads/pw-assets/179721-6606.pdf> (geraadpleegd 21 augustus 2024).

⁶³ Gerrit Immink, *Over God gesproken*, 220.

In deze paragraaf komt het volgende aan de orde. De term ‘klacht’ op zichzelf kan gemakkelijk misverstanden oproepen. Het vraagt om precisering. Daarom geef ik het woord aan Rebekah Eklund en Glenn Packiam (3.4.2). Vervolgens haal ik iets aan uit het onderzoek van de Bijbelgeleerde Walter Brueggemann (3.4.3). Hij heeft zich jarenlang intensief beziggehouden met de klacht als tekstgenre en krachtig pleidooi gevoerd om deze teksten niet angstvallig te vermijden maar juist te gebruiken. Met behulp van zijn studie komt duidelijker in beeld dat er bij ‘klacht’ sprake is van een specifiek genre tekst. Bovendien heeft Brueggemann ook al gewezen op het grote belang van deze teksten voor het geloofsleven toen en nu.

Vanuit dat Bijbels theologische perspectief maak ik de overstap naar de praktische theologie om twee homiletische studies met name onder de aandacht te brengen. Zoals al aangegeven ben ik op hun spoor gezet door de studie van André Verweij. Zowel Hilkert als ook Brown en Miller beroepen zich op het gedachtengoed van Brueggemann. Tegelijk verschillen hun modellen ook van elkaar (3.4.4).

Zo motiveert Hilkert haar concept vanuit het begrip ‘*sacramental imagination*.’ Brown en Miller introduceerden hun concept als leesbril voor de interpretatie van teksten. (‘Lament as hermeneutical map’). De Zuid-Afrikaanse theoloog June F. Dickie maakt gebruik van klaagteksten in haar pastorale begeleiding van slachtoffers met trauma (3.4.5). Zo meen ik onderbouwd de oproep van Stefan Paas kracht bij te kunnen zetten: laat er in kerkdiensten ruimte worden gemaakt voor het klagen, in de liturgie en ook door het preken over Bijbelgedeelten van dit tekstgenre (3.4.6).

3.4.2 Terminologie (‘de klacht’, ‘klagen’).

Mijn definitie is een sterk ingekorte versie van die van hoogleraar Rebekah Eklund in haar recente publicatie *Practicing Lament* uit 2021. In dit boek haalde Eklund haar eigen definitie naar voren zoals ze die geschreven had in haar vijf jaar eerder uitgegeven dissertatie, getiteld *Jesus Wept*.⁶⁴ Een andere omschrijving van hoe je de klacht zou kunnen omschrijven vond ik in het boek *Stilling the Storm* geschreven door Kathleen Smith. Ergens zette ze als titel boven

⁶⁴ ‘Lament is a persistent cry for salvation to the God who promises to save, in a situation of suffering or sin, in the confident hope that this God hears and responds to cries and acts *now* and *in the future* to make whole. In other words, lament calls upon God to keep God’s own promises.’ Rebekah Eklund (2021), *Practicing Lament*, xiv. Zij verwijst daar naar haar studie uit 2016: Rebekah Eklund, *Jesus Wept: The Significance of Jesus’ Laments in the New Testament*. Ze merkt op dat ze nu (2021) juist dat element van ‘vol vertrouwen hopen’ zou afzwakken omdat er vaker sprake is van hoop aan een dun draadje en tranen en op elkaar geklemde tanden waarbij het dunne draadje van hoop ieder moment kan knappen. (Ook op xiv).

een paragraaf: ‘Lament: Being Sad and Mad in Worship.’⁶⁵ Het is een rake, kernachtige omschrijving, waarbij tegelijk als kritiekpunt kan worden aangemerkt dat juist dat specifieke element van vertrouwen op God in deze omschrijving ontbreekt.

Hiermee zijn we er nog niet. Bij het nadenken over klagen komen als vanzelf Bijbelverhalen in gedachten van het volk Israel dat uitbarst in opstandige woede. Eklund noemde een situatie van lijden of zonde (noot 64). En bij Smith, zagen we zojuist, is er sprake van zowel ‘sad’ als ‘mad’. In dit verband maak ik een klein excurs. Hier werkt een terminologisch onderscheid verhelderend waarop Glenn Packiam attendeerde.

Hij betoogde dat de termen ‘lament’ (‘klacht, klaagzang’) en ‘complaint’ soms ten onrechte als verwisselbaar worden beschouwd. Packiam vindt dat onjuist. ‘Complaint’ kan inderdaad worden vertaald als ‘klacht’ maar heeft in de Bijbel vaker de kleur van ‘aanklacht’. Packiam schreef: ‘[...] in Scripture, complaint and lament occur in different contexts and can be distinguished as different concepts.’ Ter illustratie van ‘complaint’ noemde Packiam het verhaal van het opstandige volk Israel in de woestijn. (Ex. 16-17). Het volk ‘begon zich opnieuw te beklagen’ (Ex. 16, 2, NBV; de ESV vertaalt hier ‘grumble’). Packiam: ‘By contrasting Israel in the wilderness with Israel in worship, we can say that *a complaint is an accusation against God that maligns His character*, but *a lament is an appeal to God based on confidence in His character*.’⁶⁶ Anders gezegd, waar sprake is van *complaint* is klagen een uiting van wanhopig en opstandig ongeloof; bij *lament* wordt er geklaagd maar wordt er geroepen of gehuild voor God in hoopvolle verwachting.

Zo bracht Packiam hier terminologische verheldering aan met betrekking tot de term ‘klacht’ en ‘klagen’. Deze verheldering blijkt niet overbodig zo zal verderop blijken (5.2.2).

3.4.3 Bijbelse theologie: Walter Brueggemann over ‘de klacht’

Aan het Bijbels theologisch onderzoek over de klacht heeft de Amerikaanse theoloog Walter Brueggemann belangrijke bijdragen geleverd. In 1984 publiceerde hij zijn theologische commentaar op de Psalmen *The Message of the Psalms*. Opmerkelijk hierin was zijn verdeling van alle Psalmen over drie hoofdcategorieën: *Psalms of Orientation*, *Psalms of Disorientation*,

⁶⁵ Kathleen A. Smith, *Stilling the Storm, Worship and Congregational Leadership in Difficult Times*. Herndon: The Alban Institute, 2006, 57. Smith gebruikte deze aanduiding in een hoofdstuk, maar presenteerde het niet als haar definitie.

⁶⁶ Glenn Packiam, “Five Things to Know about Lament”, <https://www.ntwrightonline.org/five-things-to-know-about-lament/> geraadpleegd op 22 oktober 2021. (cursief origineel). Zie over de terminologische nuances ook D. Keith Campbell, “NT Scholars’ Use Of OT Lament Terminology And Its Theological And Interdisciplinary Implications” in BBR (Bulletin for Biblical Research) (20110101): 213-225; <https://www.galaxie.com/article/bbr21-2-04> (geraadpleegd op 20 augustus 2024).

en *Psalms of New Orientation*.⁶⁷ Onder die drie hoofdgroepen worden dan weer psalmen nader onverdeeld in groepen psalmen met gelijke stijlkenmerken. Onder de tweede categorie Psalms of Disorientation worden onder andere klaagpsalmen gerekend, waarbij weer een onderverdeling gemaakt wordt tussen ‘Personal Lament’ en ‘Communal Lament.’ In de inleiding lichtte Brueggemann zijn visie toe. Met deze drie deling wil hij allereerst recht doen aan zowel deskundige analyse van de tekst als aan menselijke, religieuze ervaring. In het menselijke leven is er telkens sprake van beweging van het ene naar een ander seizoen, tijden dat het goed gaat en iemand God dankt en tijden van tegenslag of rouw en God smeekt om hulp. Zulke bewegingen in het leven - naar desoriëntatie of terug naar heroriëntatie - kunnen door buitenstaanders als countercultural worden beschouwd, terwijl de aanbiddende gemeente juist in het klaaglied kan laten horen dat wie zijn leven durft te verliezen het uiteindelijk niet verliest maar zal behouden (Mc. 8, 35).⁶⁸

In 1986 publiceerde Brueggemann opnieuw over dit thema in een artikel onder de titel *The Costly Loss of Lament*.⁶⁹ Zijn belangrijkste stelling is dat het smoren van de klacht onacceptabel is omdat het verwaarlozen van de klacht voortkomt vanuit een verkeerd godsbeeld. Alsof God de ongenaakbare vorst zou zijn die alleen lof accepteert en geen protesten. Het roepen tot God in de Psalmen 109 en 88 steekt schril af bij zo’n verwrongen godsbeeld. Daarom brak Brueggemann de lans voor eerherstel van de klacht. Wat er volgens hem op het spel staat is het leren geloven in een kwetsbare, maar ook beschikbare God.

In een andere publicatie (oorspronkelijk een lezing) getiteld *Necessary conditions of a good loud lament* gehouden in 2002 - één jaar na de aanslagen op ‘9/11’ – werkt hij deze gedachtenlijn verder uit.⁷⁰ Brueggemann betoogde dat de aanslagen de ‘ballon van vermeende onkwetsbaarheid’ hebben lek geprikt.⁷¹ Opnieuw stelde hij aan de kaak dat klaagpsalmen ten onrechte buiten de liturgie zijn gehouden, met daarop als uitzondering de viering van Goede

⁶⁷ Walter Brueggemann, *The Message of the Psalms. A Theological Commentary*. Minneapolis Augsburg Publishing House, 1984, 21.

⁶⁸ Walter Brueggemann, *The Message of the Psalms*, 22-23.

⁶⁹ Walter Brueggemann, “The Costly Loss of Lament.”

<https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/030908928601103605> (geraadpleegd op 20 augustus 2024).

⁷⁰ Walter Brueggemann, “Necessary conditions of a Good Loud Lament.”, 19-20. Hij gebruikte de uitdrukking ‘the piercing of the ideology of invulnerability’.

⁷¹ https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwiL_OuVKn7zAhXTi1wKHcPIBXIQFnoECAYQAQ&url=https%3A%2F%2Fbrill.com%2Fpreviewpdf%2Fjournals%2Fhbth%2F25%2F1%2Farticle-p19_2.xml&usg=AOvVaw2Rlot2PREp45HmAfiW9W5F (geraadpleegd op 22 oktober 2021).

⁷¹ Walter Brueggemann, *Necessary conditions*, 25.

Vrijdag. Bij een kerkdienst vol zelfgenoegzaamheid passen geen liederen van pijn, maar slechts ‘praise hymns in which never is heard a discouraging word.’ Tegelijk herhaalde hij zijn kritiek op het godsbeeld van de God die ‘alles regelt’. Hij pleitte daarom voor openhartige gesprekken met God: een praktijk waarbij ook ruimte is voor harde woorden, zelfs voor twijfel aan Gods betrouwbaarheid: ‘a practice in fidelity about which issues of infidelity can be boldly raised.’⁷² Tegen de achtergrond van de notities van Packiam zou hierbij de kritische vraag kunnen worden opgeworpen of Brueggemann hier niet te ver is gegaan. Sanctioneert hij hier feitelijk dan zelfs de ‘complaint’ als beschuldigende aanklacht tegen God?

Samenvattend, Brueggemann pleitte voor aandacht voor de klaagteksten omdat dat juist past in de verbondsrelatie die impliceert dat God macht moet inleveren ten opzichte van zijn partner. Je mag juist in die relatie God benaderen vanuit je ervaringen van onrecht. En juist het element van de hoopvolle verwachting – dat ontbrak in de korte omschrijving van Smith - komt bij Brueggemann ter sprake. In relatie met Jahwe mogen bidders verwachtingen hebben van onverklaarbare transformaties, buiten het controlesysteem, voorspelling of normale verwachting. Hij typeert deze verwachting als ‘miracle-prone’, gevoelig voor het wonder.⁷³ Zulke hoop is volgens Brueggemann niet rationeel te bedenken. Het komt omhoog borrelen vanuit de hopeloze put.

‘Biblical hope does not emerge from proper reasoning or new information. It is not optimism or wishful thinking. It is not a simple act of the will, a decision under human control, or a wishful determination. It emerges without clear cause like grace, without explanation, in the midst of despair and at the point of least hope. It comes from elsewhere unbidden, elusive, uncontrollable, and surprising, given in the pit the pace of no hope.’⁷⁴

Tot zover enkele lijnen die Brueggemann trok in zijn analyse van de klacht. In een korte terugblik vat ik samen, wat ik tot nu heb aangehaald. Het eerste dat de term ‘klacht’ in onze taal verschillende betekenissen kan hebben. Hierbij werkt het onderscheid in het Engels tussen ‘lament’ en ‘complaint’ verhelderend. Zondig aanklagen van God vanuit ongeloof moet onderscheiden worden van klagen als gebed van een gelovige tot God vanuit situaties van pijn, wanhoop, of woede.

⁷² Walter Brueggemann, *Necessary conditions*, 28.

⁷³ Walter Brueggemann, *Necessary conditions*, 45.

⁷⁴ Walter Brueggemann, “Necessary conditions”, 44. Volgens noot 24 citeert hij hier uit Kathleen O’Connor, *Lamentations and the Tears of the World*, p 57.

Volgens Brueggemann kan het taboe op gebruik van klaagzangen zijn voortgekomen vanuit een verwrongen godsbeeld. De taal van de schurende dialoog tussen klager en God is het bewijs dat God ruimte biedt voor weerwoord en protest. Het unieke van de klacht is juist dat de bidder op een omslagpunt in zijn gebed hoop op God uitspreekt, zelfs al wordt die op dat moment nog niet ervaren.

Uit literatuur over de klacht wordt goed duidelijk, hoeveel er in de Bijbel geklaagd wordt.⁷⁵ Zowel Léon van Ommen als Rebekah Eklund vestigden de aandacht op het specifieke van klaagpsalmen, die vaak gekenmerkt worden door een aantal elementen. Van Ommen onderscheidde er zes, Eklund vier.⁷⁶ Deze elementen zijn – zij het niet steeds in deze strakke volgorde:

1. Adres
2. Klacht
3. Uitspreken van vertrouwen
4. Bede of vraag
5. Bevestiging dat de klacht gehoord is
6. Belofte om God te prijzen.

Over het geheim van de plotselinge overgang van klacht naar vertrouwen en zelfs lofprijzing is door theologen veel geschreven. Toch kan het vanuit de exegese moeilijk opgehelderd worden. Refererend aan die discussie opperde Léon van Ommen als verklaring, dat er kennelijk tijdens het klagen iets gebeurt met de bidder, al gebeurt dat dan niet steeds volgens één vast patroon. Soms gaat het van lofprijzing naar klacht en soms blijft de lofprijzing zelfs helemaal uit (Ps. 88). Van Ommen noemde het troostvol dat ook die Psalm 88 in de Bijbel staat omdat die er ons aan herinnert dat ons leven allesbehalve maakbaar is. Ook die zwarte perioden mogen blijkbaar een plaats hebben in de omgang met God.⁷⁷

Na deze verkenningen rondom het tekstgenre ‘klacht’ bespreek ik vervolgens enkele homiletische theologen. Het waardevolle van hun concepten in dit theoretisch kader vind ik dat zij helpende bijdragen leveren in twee opzichten: zij benadrukken beargumenteerd het belang

⁷⁵ Léon van Ommen, *Ruimte voor gebrokenheid, plaats voor lijden in de eredienst*. Utrecht: Kok, 2016, hoofdstuk 2. Rebekah Eklund, *Practicing Lament*. Eugene: Cascade Book, 2021, hoofdstuk 1 en 2 (De klacht in OT, bij Jezus, en in andere teksten in het NT).

⁷⁶ Léon van Ommen, *Ruimte voor gebrokenheid*, 30; Rebekah Eklund, *Practicing Lament*, 2-7.

⁷⁷ Léon van Ommen, *Ruimte voor gebrokenheid*, 34 over het debat rondom de ‘stemmingswisseling’; over Psalm 88 als luis in de pels in onze neiging onze geloofservaring keurig in kaart te brengen, 37-38.

van het gebruik van klaagteksten en bieden hierbij ook richting, op welke manier dat dan zou kunnen.

3.4.4 Drie homiletische concepten

M.C. Hilker, sacramental imagination

De Rooms Katholieke homiletisch theoloog Mary Catherine Hilker schreef in 1997 haar boek *Naming Grace*.⁷⁸ In deze publicatie benadrukte zij het belang van de prediking in de liturgie. Volgens haar verkeert de prediking in een crisis. Dat gold voor ‘haar’ Rooms katholieke kerk. Daar is de preek niet meer dan een ‘hors d’ oeuvre’ voordat het hoofdgerecht wordt opgediend (de eucharistie). Maar ook op de protestantse traditie is Hilker kritisch. In de protestantse benadering probeert volgens haar een prediker de Bijbeltekst toe te vertalen naar de situatie van de hoorders in de hoop, dat ‘the revealed word of God might touch a chord in ‘secular’ human experience.’⁷⁹

Om haar idee beter te begrijpen is het waardevol meer van Hilker’s theologische positionering te weten te komen. In Hilker’s preekvisie speelt sacramental imagination’ een grote rol.⁸⁰ Dat komt erop neer dat een voorganger niet een preek houdt gebaseerd op uitleg van een Bijbeltekst. Integendeel, een preek moet gericht zijn op ‘naming grace’: genade aanwijzen, doordat men door de preek op zoek leert gaan naar woorden van God in de diepte van menselijke ervaringen.⁸¹ Een preek moet het christelijke verhaal zo vertellen dat luisteraars de ervaring van genade in hun eigen leven kunnen leren herkennen. Zo kan ook begrijpelijk worden waarom zij het leven (levensverhalen) van de christelijke gemeenschap als het vijfde evangelie karakteriseert.⁸² Feitelijk beschouwt zij die als ‘preektekst’, als bron van verkondiging. Hilker leunde in haar gedachtengoed sterk op het denken van de Nederlandse theoloog Edward Schillebeeckx. Het christendom kenmerkt zich niet zozeer door een boodschap die je moet geloven, maar een geloofservaring die boodschap wordt, waaruit genade opdoemt. De uitdaging voor de kerk ligt volgens haar hierin, dat zij de ‘paschal mystery’ - het mysterie van het kruis van Christus – opnieuw moet leren doordenken en daarom de traditie van de klacht in gebeden en preken opnieuw moet leren praktiseren. Juist het kruis van Christus is de plaats van overwinning te zijn. Juist

⁷⁸ Mary Catherine Hilker, *Naming Grace, Preaching and the Sacramental Imagination*. New York: The Continuum Publishing Company, 1997.

⁷⁹ M. C. Hilker, *Naming Grace*, 48.

⁸⁰ Hilker sluit zich aan bij Rahners standpunt, dat creation and human existence are fundamentally graced.

⁸¹ M. C. Hilker, *Naming Grace*, 52.

⁸² M.C. Hilker, *Naming Grace*, 38.

daar kan transformatie plaats vinden. Het paasverhaal laat zien dat hoop te midden van verlies en pijn kan worden geboren.

In reflectie hierop noteer ik twee mijns inziens waardevolle punten: het concept kan luisteraars attent maken op ‘echo’s van de blijde boodschap in getuigenissen van lijden of verdrukking.’ Verder wordt er gepleit voor een christelijke liturgie waarin ruimte is voor dissonanten.⁸³ Dit kan de disbalans voorkomen van een te eenzijdige nadruk op het ‘overwinnaar zijn in Christus’ (glorie-theologie) waarbij het risico bestaat dat een deel van de luisteraars zich niet gehoord of gezien voelt. Ook voor het pastoraat is dit inzicht waardevol, wanneer juist het lijden, sterven en de opstanding van Christus wordt aangewezen als plaats van heling en genezing. Het zou vooral dan kunnen helpen om ervaringen van lijden niet te verbloemen, of te smoren maar te erkennen en zo een onterecht stilzwijgen te doorbreken. Juist het lezen van klaagteksten en het preken erover biedt mensen de genade, taal te vinden ‘that leads out of the prison of silence.’

Daarbij noteer ik een risico dat er een balans zoek raakt (3.3.2). Het kan nooit de bedoeling zijn als zou de kerkdienst een poel moeten zijn waarin men zich kan wentelen in wanhoop en ellende en dat met de suggestie als zouden die ervaringen zelf blijde boodschap aan het licht kunnen brengen. Ruimte bieden is niet synoniem met duiken in – of verzwolgen raken in een moeras van ellende alsof deze ervaring zelf zouden kunnen transformeren. Dat gevaar werd overigens ook door Hilkert onderkend. Evenals Brueggemann noemde ook Hilkert het effect dat het ruimte kan geven aan schokkende ervaringen de sfeer van een kerkelijke samenkomst danig kunnen bederven: ‘Lament disrupts the mood of praise and thanksgiving, but liturgy is meant to *reflect as well as transform life*.’⁸⁴ Dat ‘offer’ moet een gemeente willen brengen wanneer zij erkent dat het benoemen kan leiden tot *een begin van* een veranderingsproces.⁸⁵ De liturgie en de preek kunnen zo de gemeente helpen verbindingen te leggen, ‘[to] enable the community to connect their grief *and their God*, their frustration *and their faith*, their rage *and their redeemer*.’⁸⁶

Het waardevolle van deze preekvisie lijkt mij dus vooral op twee manieren: dat er ruimte wordt geschapen voor het derde element van de definitie van de preek: de verbinding van de *werkelijkheid van God en die van mensen*. Als tweede sterke punt vind ik dat Hilkert de focus

⁸³ M. C. Hilkert, *Naming Grace*, 118-119.

⁸⁴ Hilkert, *Naming Grace*, p 119. Cursief van mij.

⁸⁵ Hilkert, *Preaching the Folly of the Cross*, https://wordandworld.luthersem.edu/content/pdfs/19-1_Preaching/19-1_Hilkert.pdf (geraadpleegd op 17 juni 2023)., 44.

⁸⁶ Hilkert, *Preaching the Folly of the Cross*, 44. (cursiveringen van mij).

vestigt op het kruis van Christus als centrum van een begin van heling en verandering. (Zie mijn aanhaling van Tom Wright, onder 5.3, p. 73).

Sally A. Brown, *Lament as hermeneutical map*.

In 2005 werd de essaybundel ‘Lament’ uitgegeven, geredigeerd door Sally A. Brown en Patrick D. Miller.⁸⁷ Beide waren als hoogleraar verbonden aan de universiteit van Princeton.⁸⁸ Dit boek kwam tot stand naar aanleiding van verschillende schokkende gebeurtenissen: het overlijden van een aantal *faculty members* aan Princeton en de aanslagen van 11 sept 2001. De impact van een tijd van verslagenheid en verdriet leidde tot bezinning die resulteerde in een bundel essays die met elkaar gemeen hebben dat ze cirkelen rondom het thema ‘klagen’.

When Lament Shapes the Sermon is de titel van het essay geschreven door hoogleraar homiletiek Sally A. Brown.⁸⁹ Hierin introduceerde zij het begrip klaagteksten als hermeneutische kaart. De Bijbelse klacht biedt ons een hermeneutisch kader voor preken in situaties van lijden of desoriëntatie. Zij onderscheidde in preken over zulke preekstof ten minste drie benaderingen:

- De *pastoral lament sermon* is de preek over de klacht die de ervaring van verlies benoemt waarbij vooral het accent valt op de schreeuw om hulp en de roep om hulp; deze benadering is volgens haar de meest voorkomende.
- De *critical-prophetic lament sermon* waarin meer accent wordt gelegd op de kreten van protest, van het uitspreken van vervloeking en ook van zelf-onderzoek;
- De *theological-interrogatory sermon* waarin wordt gefocust op de vragen over Gods bedoeling in wat de bidder meemaakt, zoals die zo vaak klinkt in klaagteksten.⁹⁰

Een moeilijkheid vindt ook zij dat ‘many preachers bypass these psalms in their preaching.’ Daarbij kan het gaan Psalmteksten of andere passages.⁹¹ Ook Brown vindt dat men niet langer mag wegstijgen maar zou moeten leren kijken en luisteren naar pijn en ook machteloze woede

⁸⁷ Sally A. Brown and Patrick D. Miller, editors, *Lament, Reclaiming Practices in Pulpit, Pew and Public Square*, Westminster John Knox Press, Louisville, 2005.

⁸⁸ Sally Brown was tot haar emeritaat in 2021 hoogleraar Preaching and Worship aan Princeton. <https://www.ptsem.edu/news/professor-sally-a-brown-retires>; Patrick Miller is in 2020 overleden. <https://www.ptsem.edu/news/remembering-patrick-miller> (geraadpleegd 29 april 2024).

⁸⁹ Sally A. Brown, *When Lament Shapes the Sermon*, In de onder noot 36 genoemde bundel, 30.

⁹⁰ Sally A. Brown, *When Lament*, 29.

⁹¹ Sally A. Brown, *When Lament*, 36 en 37, voetnoot 8 met veel verwijzingen gegeven naar artikelen over het preken over klaagpsalmen; en voetnoot 9 over het gebruik van klaagteksten in kerkdiensten en hulpverlening.

moet toelaten. Dat geldt zelfs voor vloekpsalmen of vergelijkbare passages. ‘By taking seriously imprecatory language, we lay the full destructive potential of our suffering before God.’⁹² Klaagteksten en zelfs vloekpsalmen kunnen dan als hermeneutische lens confronterend werken: wanneer zij wraakgedachten blootleggen en de neiging om het recht in eigen hand te nemen. Het viel mij op dat Brown hier omzichtiger formuleerde en mijns inziens mijn kritische noot bij Brueggemann steunde.⁹³

‘Biblical faith is never in favor of pious silence. It is for direct, assertive, insistent demand that refuses to sit silently while the waters rise.’⁹⁴

Bijzonder vond ik de illustratie die Brown in haar essay gaf. Zij analyseerde voor haar studie vier preken die alle werden gehouden in verschillende gemeenten op de zondag 16 september 2001, de zondag na 9/11. Alle vier preken hadden als preektekst Psalm 137. Zelfs in deze preken werd gewezen op hoop die in bijna alle klaagteksten oplicht.⁹⁵ Uiteindelijk klampen bidders zich vast aan God in het vertrouwen dat Hij altijd luistert naar de roep van wie lijdt. Ook Brown benadrukte het belang van liturgische praktijken, ‘shaped by lament, providing worshippers with language to forthrightly expose and lift to God in public worship the effects of loss and suffering, oppression and abuse.’ De kerk leert juist niet in bruut geweld terug te slaan maar evenmin lafhartig te zwijgen. Nee, de kerk beveelt zich in angst en hoop aan bij de Ene die alle verdriet gedragen heeft en met en door ons ernaar toe werkt alles nieuw te maken.⁹⁶

Johan Cilliers, *Preaching as a language of hope*

Johan Cilliers is emeritus docent praktische homiletiek en liturgiek aan de Stellenbosch Universiteit in Pretoria. In 2006 hield hij een toespraak op de International Conference of the Societas Homiletica in Pretoria onder de titel ‘Preaching as language of hope in a context of HIV and AIDS.’⁹⁷ Zijn verhaal vult het concept van Hilbert aan, in die zin dat Cilliers de zwijgcultuur rondom HIV en Aids in zijn land aan de kaak stelt. Het syndroom van de ontkenning moet worden doorbroken. Hier kan de kerk juist een rol van betekenis spelen door

⁹² Sally A. Brown, *When Lament*, 30.

⁹³ Pagina 32. Praat Brueggemann ‘complaint’ niet feitelijk toch goed?

⁹⁴ Sally A. Brown, *When Lament*, 31. Brown citeert uit een preek over Psalm 69, 2 en 13-15 van Walter Brueggemann, getiteld ‘Deep Waters’, gepubliceerd in Walter Brueggemann, (1996) *The Threat of Life*, Sermons on Pain, Power and Weakness edited by Charles L. Campbell, Fortress Press Minneapolis, p. 101.

⁹⁵ Met uitzondering van Psalm 88.

⁹⁶ Sally A. Brown, *When Lament*, 35.

⁹⁷ Johan Cilliers, “Preaching as language of hope in a context of HIV and AIDS.” In Cas Vos, Lucy, L. Hogan and Johan H. Cilliers, *Preaching as a Language of Hope*. Pretoria: Protea Book House, 2007. (Studia Homiletica 6), chapter 11, 155-176.

open kaart te spelen en eerlijk de omvang van de ellende te durven benoemen. Hier ziet Cilliers het belang van de klacht in twee richtingen, het eerlijk benoemen van het lijden en het ontdekken van de taal van de hoop. Het evangelie van Christus rekent af met het stigmatiseren van gemarginaliseerden of kwetsbaren. In dit verhaal wees hij op de rol van de pastor als *mediator*, (be)middelaar, wanneer hij voorbede doet voor het hele land en wanneer hij menselijk lijden verbindt aan God. Het hoopvolle karakter van onze klaagzang ligt besloten in de Via Dolorosa (cf. Hilkert, Tom Wright). Cilliers gaf zijn luisteraars ‘huiswerk’ mee om de zwijgcultuur te doorbreken: pak al die teksten waarover je nooit hebt durven preken. Vier de eucharistie, want aan de tafel van de Heer zie je, hoor je, proef je de klacht, de hoop en de gemeenschap (cf. Léon van Ommen, 6.3.3).⁹⁸

Samenvattend, pleitten deze drie homileten -Hilkert, Brown en Cilliers- ervoor, klaagteksten niet te omzeilen maar ze juist te gebruiken in gebed en in preken. Zij beargumenteerden dit verschillend: Hilkert, opdat *in de verhalen van lijden* Gods genade aan de oppervlakte kan komen. Brown, om deze *teksten te gebruiken als routekaart*, waarmee men zich als gemeenschap oefent ook deze kanten van het leven – verdriet, lijden, pijn, woede, wanhoop – bij God te leren brengen. Cilliers, om een ziek *syndroom van stilte en ontkenning* te doorbreken en de hoopvolle taal van de goede boodschap te midden van het lijden te laten klinken. We blijven in de getraumatiseerde context van Zuid-Afrika, wanneer we stilstaan bij het belang van klaagteksten in de context van pastorale hulpverlening.

3.4.5 De klacht in pastorale begeleiding

Uiting geven aan de klacht is ook een onmisbaar middel gebleken in de verwerking van trauma. Hierover publiceerde de Zuid-Afrikaanse June F. Dickie. Zij werkte in Kaapstad in Bijbelstudiegroepen waarvan de deelnemers vluchtelingen uit Congo en Burundi waren. Ook was zij betrokken bij een project waarbij ze een groep Aids-patiënten ondersteunde in de buurt van een dorpje Pietermaritzburg. Haar ervaringen van werken met mensen die werden geconfronteerd met lijden overtuigden haar ervan hoe belangrijk Schriftplaatsen waar geklaagd wordt kunnen zijn in de context van pastoraat.⁹⁹

⁹⁸ Johan Cilliers, *Preaching as language of hope*, 172.

⁹⁹ Dickie, J F., 2019, “The importance of lament in pastoral ministry: Biblical basis and some applications.” *Verbum et Ecclesia*, 40 (1), 10 april 2019, <https://verbumeteclesia.org.za/index.php/VE/article/view/2002> (Geraadpleegd op 27 mei 2023), 1.

Waar Brown sprak van de hermeneutische kaart, wees Dickie er in een bijna identieke metafoor op een gezichtsprobleem van de kerk: zij heeft duidelijk een bril nodig. Wie zelf comfortabel leeft zal er minder snel rekening mee houden dat er mensen lijden aan pijn. Daardoor zal het vermogen met pijn om te gaan afnemen, dat weer kan leiden tot blind raken voor de pijn van anderen. Een symptoom van zo'n tunnelvisie ziet Dickie in de selectieve tekstkeuze voor een preek of Bijbelstudie waarbij vrijwel nooit een klaagtekst wordt gekozen. Degene die lijdt raakt zo in een isolement. Maar God wil dat de kerk stem geeft aan het onrecht in de wereld en de pijn die geleden wordt. 'God waits for us to voice them, and so effect change.'¹⁰⁰ Net zoals Brown betoogde, werkt de klacht corrigerend. Voor wie met pijn leeft om die pijn te leren delen, voor de kerk om het gebod na te leven: 'Heb verdriet met wie verdriet heeft.'

Dickie citeerde de zojuist aangehaalde Johan Cilliers op kernachtige wijze: 'We need to retrieve the language of lament, if we hope to find the language of hope.'

Terugblikkend, het belang van aandacht geven aan de klacht werd beargumenteerd bepleit vanuit Bijbels-theologisch perspectief, vanuit een homiletisch en vanuit pastoraal perspectief. Hieraan kan dan nog een oecumenisch missiologisch perspectief worden toegevoegd.

3.4.6 De klacht als vorm van christelijke solidariteit

Missioloog Stefan Paas vergeleek de huidige situatie van christenen in het geseculariseerde westen met het leven van Gods volk in ballingschap, met de ervaringen van vervreemding, verdriet, heimwee en wanhoop. 'De traumatische aspecten van ballingschap vestigen de aandacht op het belang van klagen.'¹⁰¹ De kerk in het vrije westen zou kunnen leren mee klagen met de vervolgte kerk. 'Wij hebben een liturgie nodig waarin ruimte is om God aan te roepen en soms zelfs mee te klagen vanwege het diep-ellendige lot van zoveel van zijn kinderen.' Hij merkte terecht op dat veel kerkdiensten 'een stuk spannender zouden worden, als daarin iets van de woede en onmacht te beluisteren was die je vrijwel dagelijks om je heen hoort op straat of via de media.'¹⁰²

3.4.7 Terugblik

¹⁰⁰ Dickie, J F., 2019, *The importance of lament*, 2.

¹⁰¹ Stefan Paas, *Vreemdelingen en Priesters*, 165.

¹⁰² Stefan Paas, *Vreemdelingen en Priesters*, 166.

Met een woordspeling kan ik deze lange paragraaf 3.4 samenvatten als ‘*misbaar is onmisbaar*. Ik zinspeel op Rebekah Eklund’s stelling dat *lament an indispensable part of the life of faith* is en daarom ook zou moeten worden benut.¹⁰³

In dit hoofdstuk met het theoretisch kader rest mij nog een laatste paragraaf. Daarin sta ik stil bij het kerkelijk jaar en het gebruik van leesroosters. Ik doe dat met het oog op mijn eigen empirisch onderzoek. Daarin legde ik respondenten vragen voor over het gebruik van leesroosters en het kerkelijk jaar. Ik verwijs voor de uitkomsten hiervan naar Hoofdstuk 4 (p. 59-60) en Hoofdstuk 6.2 (conclusie 3, p 97).

3.5 Het kerkelijk jaar en leesroosters

3.5.1 Inleiding

In deze paragraaf geef ik zoals gezegd geen eigen definitie van wat ik versta onder kerkelijk jaar en leesrooster. De termen spreken voor zichzelf. Ik ga ook voorbij aan het beantwoorden van de vraag hoe de kerken van na de Reformatie zijn omgegaan met het volgen van het kerkelijk jaar en leesroosters.¹⁰⁴

3.5.2 De voordelen van het volgen van leesroosters

De vraag die mij hier bezighoudt is, wat er wordt betoogd over de waarde van het volgen van een leesrooster en het kerkelijk jaar. Daarmee bedoel ik, of de voorganger de lezingen volgt die voor een bepaalde zondag staan voorgeschreven en of er aandacht wordt gegeven aan het speciale karakter van een zondag. Dat geldt uiteraard niet voor elke zondag door het jaar heen maar alleen voor de zondagen die onderdeel uitmaken van de kerstkring of paaskring. Ik kom daar zo dadelijk op terug.

In de eerste plaats ga ik in op voordelen van het gebruiken van een leesrooster. De al eerdergenoemde Jan Smelik noemde drie voordelen:

- Een *oecumenisch* motief: het schept een band tussen de kerken; het kan schriftlezingen en prediking ordenen en zo structuur geven aan het gedenken van Gods heilsdaden.

¹⁰³ Rebekah Eklund, *Practicing Lament*, 20.

¹⁰⁴ Zie het overzicht van Horace T. Allen, “Calendar and Lectionary in Reformed Perspective and History.” in *Christian Worship in Reformed Churches Past and Present*, ed. Lucas Visscher, xx-xx. Grand Rapids: Eerdmans, 2003.

- Een *homiletisch* motief: het kan ertoe bijdragen dat de kerkdienst meer een samenkomst van de gemeente wordt.
- Een *ecclesiologisch* motief: de gemeente kan zich beter voorbereiden op de dienst. Het aanbieden van een leesrooster voor de erop volgende dagen van de week kan bijdragen aan verdieping doordat mensen bezig blijven met wat er in de zondagse dienst aan de orde kwam.¹⁰⁵

Tegelijk, vindt Smelik, kan een voorganger om een bepaalde reden er altijd voor kiezen af te wijken van het leesrooster. Hij merkte nuchter op: ‘Met het volgen van het kerkelijk jaar doen de kerken zich dus niet de dwangbuis aan van één bepaald leesrooster dat jaar in jaar uit gevolgd zou moeten worden.’¹⁰⁶

Ik kan mij goed vinden in deze flexibele positionering van Smelik. De door hem genoemde voordelen wegen op tegen eventuele nadelen. Maar voorgangers hoeven dat niet als een knellend juk te hanteren in voorbereiding en vormgeving van kerkdiensten.

3.5.3 De ‘vrije ruimte’ in het kerkelijk jaar

In de tweede plaats ga ik nader in op wat ik zojuist al aanstipte. Het kerkelijk jaar kent een groot deel ‘vrije zondagen’, de zondagen die niet vallen onder één van de twee kringen: de paaskring (van Aswoensdag tot Pasen inclusief Hemelvaart en Pinksteren); of de kerstkring, (de adventszondagen, Kerst en Epifanie), waarbij bovendien geldt dat de paaskring verbonden is aan joodse feesten en de kerstkring niet.¹⁰⁷

Robert Webber gaf een mooi overzicht van zoals hij het omschreef de *Christian-Year Spirituality at a Glance*. (Figuur 1).¹⁰⁸

Fig 1. *Christian-Year Spirituality at a Glance*

¹⁰⁵ Jan Smelik, *Eredienstvaardig*, 101.

¹⁰⁶ Jan Smelik, *Eredienstvaardig*, 103.

¹⁰⁷ Jan Smelik, *Eredienstvaardig*, 95. Achterin zijn boekje heeft hij een Bijlage opgenomen, waarin hij een liturgie voorstel geeft bij de zes zondagen van de veertigdagentijd en Goede Vrijdag, waarbij in elke dienst telkens één kruiswoord centraal staat.

¹⁰⁸ Robert E. Webber, *Ancient-Future TIME, Forming Spirituality through the Christian Year*. Grand Rapids: Baker Books, 2004, 16-17.

Season	Emphasis	Spiritual Challenge
Advent (coming)	Readiness for the coming of Christ at the end of history and at Bethlehem (the four Sundays before Christmas day).	Repent and be ready for the coming of Christ. Allow an eager longing for the coming of the Messiah to be birthed in your heart.
Christmas	The fulfilment of Israel's longing. The Messiah has come. The prophecies have been fulfilled. The Savior of the world has arrived (from December 25 through January 5).	Embrace an incarnational spirituality. Let Christ be born within a new way.
Epiphany (manifestation)	The manifestation of Jesus to all as Savior not only for the Jews but for the whole world.(January 6).	Make a new commitment to allow Jesus to be manifest in and through your life.
After Epiphany	A journey with Christ in his ministry as he manifests himself as the Son of God through signs and wonders (the period after January 6 to the beginning of Lent).	Learn to manifest the life of Christ through the witness of life and deeds.
Lent (spring)	A time to travel with Jesus toward his death. Although Jesus is under constant attack, he ministers effectively to the crowds. Lent follows the gathering storm (begins Ash Wednesday, six-and-a-half weeks before Easter; includes Palm Sunday and ends at sunset on Thursday of Holy Week).	Lent is a time for repentance through self-examination and renewal through identification with the journey of Jesus. A time for prayer, fasting, and almsgiving.
The Great Triduum (the three great days)	The most crucial time in the history of salvation. The church recalls in its worship the events of Maundy Thursday and Good Friday. The Great Paschal Vigil of Saturday night concludes with the resurrection Eucharist (the Thursday, Friday and Saturday of Holy Week).	The great three days are a time for fasting and prayer. We commit to live in the pattern of Jesus' death and resurrection, the pattern of life into which we have been baptized.

Easter (the Christian Pass-over- known as the paschal mystery in the early church)	A celebration of the great saving event of the death and resurrection of Jesus for the salvation of the world. The most crucial event of the Christian year and the source of all Christian-year spirituality (extends for fifty days after Easter, includes Ascension Day, and ends on Pentecost).	Here is the source of the spiritual life. We are called to die to sin in the death of Jesus and to <i>rise</i> to the life of the Spirit in resurrection spirituality.
After Pentecost	The church is born on Pentecost Sunday with the coming of the Holy Spirit. After Pentecost witnesses the spread of the gospel and the growth and trials of the early church (from Pentecost Sunday to the beginning of Advent – about a six-month period).	A time to embrace the teaching of the church and to go deeper into the truths of God's saving events in history.

Robert Webber wees bovendien op eenzelfde patroon in *beide* kringen, dat van verwachting, vervulling en verkondiging. 'Advent is expectation, Christmas is fulfilment, and Epiphany is proclamation; Lent is expectation, Easter is fulfilment, and Pentecost is proclamation. Thus, there is a historical *progression* into both Christmas and Easter as well as spiritual *procession* from each.'¹⁰⁹ In zijn boek maakte Webber duidelijk hoe het zich verdiepen in historische en liturgische achtergrond kan bijdragen aan de verdieping van de spiritualiteit. Zo roept bij voorbeeld de Veertigdagentijd (Lent) ons terug naar God, 'back to basics, back to the spiritual realities of life.'¹¹⁰

3.5.4 Relativering en evaluatie

Rondom dit thema heb ik er behoefte aan een stap opzij te zetten voor enige relativering. De argumenten om vooral wel gebruik te maken van leesroosters boven de 'vrije' tekst- of themakeuze kunnen bijna met evenveel overtuigingskracht worden aangevoerd om het tegendeel te onderbouwen. Daarom verwijs ik graag naar een verhelderend artikel van Roel Bosch, die jarenlang betrokken was bij de uitgave van 'De eerste dag'. Hij vertelde de

¹⁰⁹ Robert Webber, *Ancient-Future TIME*, 95.

¹¹⁰ Robert Webber, *Ancient-Future TIME*, 99.

geschiedenis van het ontstaan van het Oecumenisch Leesrooster en legde daarbij de vinger bij een aantal pijnpunten. Ook in de traditie van ‘vrije tekstkeuze’ werden sommige ‘geliefde’ Bijbelgedeelten vaker als preekthema gekozen dan andere (zoals bv. klaagpsalmen die zelden of nooit aan bod kwamen).¹¹¹

Een andersoortig, namelijk praktisch argument dat niet door Bosch werd meegewogen kan liggen in het feit dat veel kerken nog maar één dienst per zondag beleggen. Er is dan geen middag- of avonddienst voor een leerdienst, zoals de catechismusdienst. Dat brengt mee dat er minder ruimte zou overblijven voor ‘eigen’ themapreken of seriepreken wanneer men zich uitsluitend strak zou dienen te houden aan voorgeschreven teksten voor de desbetreffende zondag in de jaarcyclus.¹¹²

3.6 Definities

Bijna aan het einde gekomen van dit hoofdstuk herhaal ik nogmaals mijn drie definities.

Liturgie

Liturgie is de centrale kernpraktijk van de christelijke kerk waarbij sprake is van de interactieve ontmoeting tussen God en de gemeente, die samenkomt in de naam van Jezus Christus om God te aanbidden en waarin zij onder de leiding van de Heilige Geest christelijke praktijken inoefent en zich zo bekwaamt in het nieuwe leven onder Gods koningschap.

De preek

Het verlossende Woord van God, Gecommuniceerd door de dienst van een geroepene, Binnen de werkelijkheid van de hoorders.

Klacht en klagen

De roep om redding tot God in een situatie van lijden of zonde, in de hoopvolle verwachting dat God hoort en heelt.

¹¹¹ Zie het lezenswaardige artikel van Roel Bosch over de ontstaansgeschiedenis van het Oecumenisch Leesrooster <https://www.raadvankerken.nl/files/2020/01/Historie-Oecumenisch-Leesrooster.pdf>, vooral 6 en 7 over de voor- en nadelen het al dan niet gebruik maken van een rooster. (Geraadpleegd op 29 april 2024).

¹¹² Ik doel hier op de driejaarlijkse cyclus, waarbij de lezingen worden gebruikt voor respectievelijk Jaar A, B of C. Voor een overzicht in welk jaar welke van de drie wordt gebruikt verwijs ik naar *DIENSTBOEK, een Proeve, Schrift Maaltijd Gebed*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1998, 1199 v.v.

3.7 Antwoord op deelvraag 1

Bij de afronding van dit hoofdstuk kom ik tot de beantwoording van deelvraag 1 van mijn onderzoek: *Wat is er in literatuur binnen de (praktische) theologie geschreven over het belang van 'klagen' in de liturgie en in preken?* Vanuit dit theoretisch kader kan hierop duidelijk antwoord worden gegeven.

Dat belang wordt enorm groot geacht. Wanneer het aan de door mij aangehaalde theologen ligt, kan dat belang van de klacht zelfs niet genoeg benadrukt worden. Ik sluit mij daarbij aan en vat dat belang samen in de volgende vier opmerkingen:

In de eerste plaats, ook gelovigen in het rijke seculiere westen hebben hulp nodig in hun geloofsgroei. Ook zij hebben alle reden tot klagen, hetzij vanwege hun zonde – hebzucht, egocentrisme –, hetzij vanwege lijden dat ze zelf ondervinden. Zelfs al ondervindt men niet het lijden zoals elders in de wereld, toch maakt ieder mens de gebrokenheid aan den lijve mee. Hieraan kan als extra motief solidariteit worden toegevoegd: als één lid van de wereldgemeenschap van christenen lijdt, lijden wij – zelfs op grote afstand – ook mee.

Vervolgens kan er gewezen worden op de motieven. Er staan teksten in de Bijbel die men wil omzeilen, die zelden gelezen of gezongen worden of een preek gehouden wordt. Het zijn bij voorbeeld teksten waarin bidders klagen: ze schreeuwen tot God en spreken hun hoop uit op God zelfs als tekenen van verlichting nog niet zijn waargenomen. Wanneer ik deze urgentie als achtergrond plaats achter mijn eigen definities dan wordt pas duidelijk hoe de kerk wordt uitgedaagd om haar roeping hierin voor het eerst of opnieuw te leren zien en in te vullen.

Ten derde, kerkdiensten kunnen bijdragen aan een unieke vorm van hulpverlening van Godswege. De liturgie is ons gegeven als *live* ontmoeting met de levende God, om te leren aanbidden en om te leren leven in het nieuwe leven onder het regime van Christus -zelfs al lijkt het er niet op dat het koninkrijk van Christus al gekomen is. Zo dient de kerkdienst ook als oefenplaats om de praktijken die horen bij het nieuwe leven in Christus zich toe te eigenen, waarbij ik nu bijzonder het gebed noem en ook het klaaggebed. Daarbij kan de unieke rol van verkondiging veel betekenen. Preken worden gehouden in opdracht van de Zender, door een kwetsbaar mens met een woord van Gods redding in deze werkelijkheid vol chaos en tegenstrijdigheid. Die werkelijkheid stelt hoge eisen aan de preek en aan de preekvoorbereiding.

Het betekent dat kerkgangers bereid zouden moeten zijn om in te schikken wanneer er in de eredienst niet langer alleen maar ‘mooie’ en ‘blijde’ liedjes worden gezongen.

Ten slotte, mijn vierde opmerking, er mag ook gezegd worden dat juist de ‘onwennige’ praktijken zoals ‘klagen’ vragen om zorgvuldige invulling en goede begeleiding. Er is nog veel werk aan de winkel voor voorgangers en gemeenteleden.

Hiermee sluit ik dit gedeelte af. Vanuit het theoretisch kader stap ik nu over naar de werkelijkheid. Hoe werkte dat in de praktijk van de coronapandemie? Op deze en andere vragen wordt uitgebreid ingegaan in het volgende gedeelte van dit onderzoeksrapport. Daarin wordt de oogst van het empirische onderzoek gepresenteerd en geanalyseerd.

4 RESPONS OP EMPIRISCH ONDERZOEK: Praktijk

In dit hoofdstuk wordt deelvraag 2 beantwoord: *Preken voorgangers uit de GKV over klaagteksten en zo ja, vanuit welke aanleiding en op basis van welke tekst?*

4.1 Inleiding

Dit hoofdstuk is het eerste van twee resultatenhoofdstukken. Zowel in dit als in het volgende hoofdstuk presenteer ik een deel van de resultaten uit mijn enquête.¹¹³ In dit hoofdstuk 4 besteed ik aandacht aan de respons op vragen van meer ‘praktische’ aard. In het volgende, hoofdstuk 5, komt het ‘theoretische’ deel van de enquête aan de orde. Hierin vat ik reacties samen van de respondenten op enkele uitspraken van theologen Wright, Brueggemann en Hilkert, die in het theoretisch kader al zijn aangehaald (Hoofdstuk 3). Daarna geef ik in Hoofdstuk 5 mijn preekanalyse van een aantal preken voorzien van commentaar. Zo kan een rijk beeld worden gegeven omdat de theorie ook kan worden geïllustreerd aan de hand van voorbeelden uit de praktijk. Met andere woorden, de respons uit mijn empirisch onderzoek is verdeeld over drie onderdelen:

- Hoofdstuk 4: de respons uit de enquêtes over de tekstkeuze van preken met mijn reflecties.
- Hoofdstuk 5: eerste deel: respons uit de enquêtes op drie theologische stellingen met mijn reflecties.
- Hoofdstuk 5: tweede deel: preekanalyse en mijn reflecties daarop.

Na deze toelichting vooraf, introduceer ik de inhoud van dit Hoofdstuk 4. Hierin worden in beeld gebracht welke keuzes werden gemaakt, voorafgaande aan de daadwerkelijke preekvoorbereiding: de keuze van tekstgenre of Schriftgedeelten en het daarbij wel of niet gebruik maken van leesroosters. In de enquête werd aan respondenten een aantal vragen voorgelegd; tussen haakjes vermeld ik in welke subparagraaf ik de bespreking van de respons daarop behandel.

Ten eerste, de vraag of voorgangers preekten over of gebruik maakten van klaagteksten; en of als dat gebeurde naar aanleiding waarvan dat was (4.2.1).

¹¹³ Voor de verantwoording van opzet en inhoud van mijn enquête verwijs ik terug naar Hoofdstuk 2.

In de volgende subparagraaf wordt nader gespecificeerd welke Bijbelteksten respondenten gekozen hadden (4.2.2).

Vervolgens, kwam aan de orde of en zo ja op welke manier respondenten bij hun tekstkeuze zich lieten leiden door het kerkelijk jaar; en of zij bij het kiezen van een preektekst of thema gebruik maakten van een leesrooster (4.2.3).

Tenslotte, werd ingezoomd op de periode van de coronapandemie; speelde deze op één of andere manier een rol bij het kiezen van het thema van de dienst? Daarbij werd hun ook de vraag voorgelegd of de pandemie hun eigen geloofsleven had beïnvloed (4.2.4).

Vanuit deze gegevens kan dan deelvraag 2 beantwoord worden (4.3).

Tenslotte, ter wille van de leesbaarheid vermeld ik bij een citaat tussen haakjes het nummer van de desbetreffende respondent, voorafgegaan door de hoofdletter 'R', b.v. (R14).

4.2 Respons rondom tekstkeuze

4.2.1 Aanleiding

In de enquête stelde ik de vraag of voorgangers ooit over klaagteksten hadden gepreekt als meerkeuzevraag. Zestig van de tachtig respondenten gaven antwoord: vier respondenten kruisten *'Nee nooit'* aan. De andere zesenvijftig antwoordden bevestigend.

Zeventien van deze groep respondenten kozen de optie: *'Jawel, maar lang geleden'* en noemden dan als aanleiding: in het kader van een serie preken uit Job; een serie preken uit Klaagliederen; ook werd als aanleiding een ingrijpende gebeurtenis genoemd, zoals de tsunami ramp (R15), seksueel misbruik (R24); één respondent schreef dat hij tenminste één keer per jaar zo'n tekst kiest om over te preken (R66).

De overige negenendertig respondenten kruisten het vakje aan *'Jawel, recent nog, ter gelegenheid van...'* Wanneer respondenten daarbij een specificatie gaven werden vergelijkbare zaken genoemd bij voorbeeld: ernstige ziekte van een kind; een plotseling sterfgeval; de klimaatcrisis; de impact van zware aardbevingen met bovendien het falend toezichtbeleid op bouwprojecten; en iemand schreef dat hij had gepreekt 'op verzoek van een gemeentelid over depressie vanuit Psalm 38' (R19). Eén respondent vermeldde dat hij het thema 'klagen' had gekozen naar aanleiding van alle protesten vanuit onvrede over overheidsmaatregelen. 'We mogen ook niks.' (R3). Dit laatste voorbeeld is overigens een mooie illustratie bij het

onderscheid tussen klagen tot God ('lament') en 'complaint' (gefrustreerde opstandigheid tegen God of i.c. de overheid).

4.2.2 Schriftgedeelten

Op de volgende vraag, welke Schriftgedeelten als preektekst werden gekozen, werd op een enkeling na door iedereen antwoord gegeven. Een enkeling schreef dat hij dat niet (meer) wist. Voor wie dat wel wist geldt dat meer dan de helft van alle respondenten (negenenveertig) in dat geval had gekozen voor een tekst uit de Psalmen.¹¹⁴ Veertien keer werd gekozen voor teksten uit Klaagliederen; elf noemden teksten uit de (kleine) profeten of uit het boek Job. Uit het Nieuwe Testament koos men teksten uit de Evangeliën (waarbij met name werd genoemd: Jezus' klacht over Jeruzalem en Jezus' gebedsworsteling in Gethsemane); vier keer werd voor Romeinen 8 gekozen; drie kozen een tekst uit Openbaring 4 - 6. Slechts drie respondenten noemden als preekthema een hoofdstuk ('zondag') uit de Heidelbergse Catechismus: zondag 2 - 4 (ellende); of zondag 10 (voorzienigheid). Eén respondent had een themadienst onder de titel 'het kwaad' gehouden. (R31). Iemand anders schreef dat hij gemiddeld eens per maand een uitvaart moet leiden en dan vaak kiest voor een klaagpsalm.

Als kanttekening kan de opmerking van een respondent genoemd worden die schreef, dat hij dan misschien wel niet *preekte* over een klaagtekst, maar toch wel zeer geregeld allerlei vormen van onrecht uit de samenleving aan de kaak stelt in preek en of in gebeden aan God voorlegt (R35). Of iets anders geformuleerd: 'Ik kies niet altijd een klaagtekst, maar het (sc. klagen) komt bij mij wel geregeld ter sprake in de dienst.' (R50).

4.2.3 Kerkelijk jaar; leesroosters

Op de vraag of men een klaagtekst passend vindt bij een bepaalde periode van het kerkelijk jaar werd op diverse manier gereageerd. (Zie figuur 2).

¹¹⁴ Door respondenten Psalmen genoemd, waarvan er ook buiten het genre 'klaagpsalmen' vallen. Voorbeelden die genoemd werden: 6; 7; 10; 11; 12; 27; 30; 31; 38; 39; 44; 55; 56; 58; 76; 77; 79; 89; 102; 130; 137.

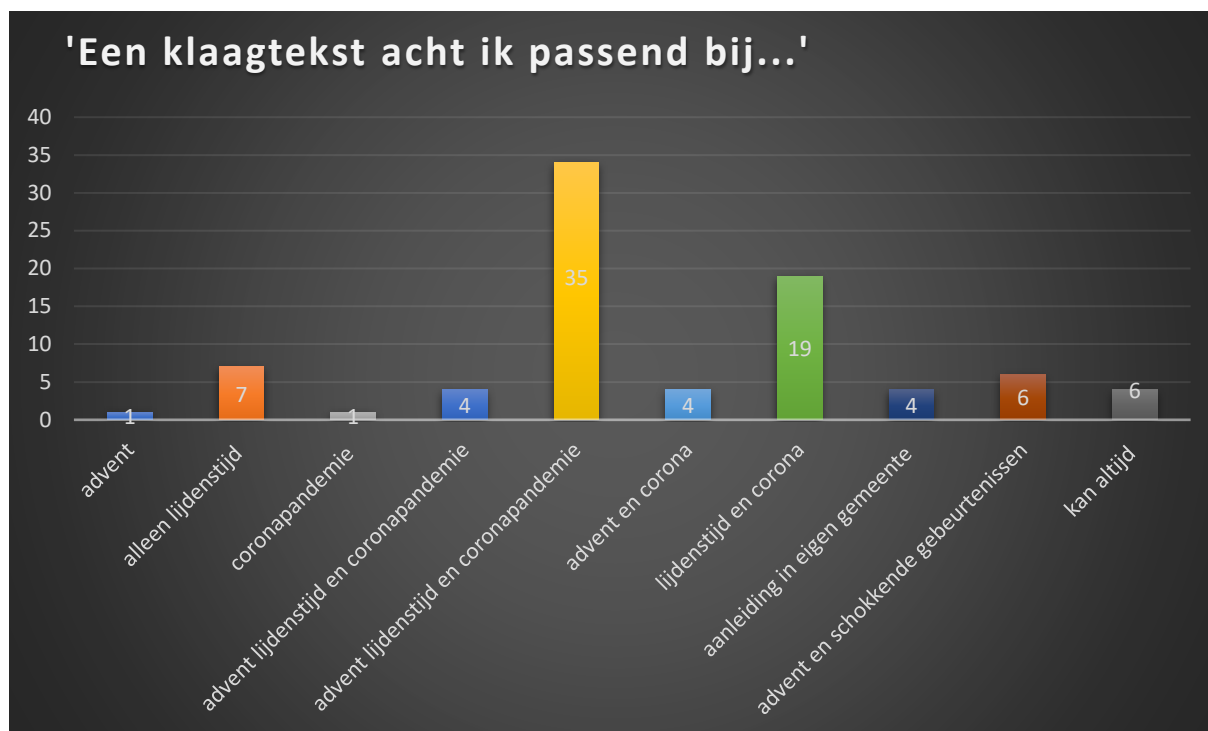

Fig. 2. Overzicht respons op vraag: 'een klaagtekst acht ik passend bij...'

Uit dit schema komen twee zaken naar voren:

Klaagteksten of aandacht voor 'klagen' wordt niet *uitsluitend* passend gevonden voor één periode zoals de Veertigdagentijd, maar ook voor de periode van advent en de coronapandemie.

Verder wordt in de laatste kolom zichtbaar dat een aantal respondenten van mening is dat preken over of aandacht geven aan een klaagtekst of de klacht *'altijd kan.'* Dat zal zo dadelijk ook duidelijk blijken uit de respons die presenter in Hoofdstuk 5.

Wat ik ook aan respondenten vroeg, was of men gebruik maakte van een leesrooster. Hierop antwoordde bijna een kwart van hen nooit een leesrooster of kalender te gebruiken, waarbij één respondent toevoegde:

'Uiteraard volg ik wel de feestdagen.' (R16)

Ik veronderstel dat dit ook van toepassing is op wie hier invulde nooit een leesrooster te gebruiken.

Een andere 'categorie' respondenten - iets meer dan een kwart – gaf aan incidenteel gebruik een rooster te volgen: men houdt niet strikt vast aan één rooster, maar behoudt zich de vrijheid gebruik te maken van verschillende roosters.

‘Ik spiek wel eens op Textweek.org.’ (R24)

Dan was er een derde groep (iets minder dan een kwart) die de vraag ook bevestigend beantwoordde en daarbij ook een aantal opties noemde. Zes noemden het Oecumenisch Leesrooster. Door anderen werd genoemd: Eerste Dag; Leesrooster RK; Textweek.org; Gemeenteproject; Project Steunpunt Liturgie of Tear.

Eén respondent hanteert zijn eigen systeem. Hij streeft ernaar preken te maken uit alle genres teksten uit de Bijbel. Hij legde uit hoe dat er in de praktijk dan globaal uit ziet over het hele jaar:

‘Ik volg het kerkelijk jaar in grote lijnen, maar niet strak, want er is altijd wel wat. Maar in najaar: OT, dan via Advent (vaak OT, of start Evangelie) naar Kerst, dan tot Pasen een van de vier Evangeliën, even zoeken voor tussen Pasen en Pinksteren, dan naar Handelingen of een brief NT, en dan is het weer vakantie. Levert op een verdeling een derde OT, een derde Evangelie, en een derde rest NT.’ (R80)

Wanneer het gaat over de keuze van tekst of thema voor de preek gaven elf respondenten aan geregeld serie preken houden vanuit één Bijbelboek.

4.2.4 Impact van de coronapandemie

Natuurlijk paste het in mijn enquête ook de vraag te stellen over de impact van de coronapandemie op respectievelijk de tekstkeuze, of op het geloofsleven van de respondenten.

Wat de tekstkeuze betreft gaven acht respondenten aan dat ze naar aanleiding van de coronapandemie hadden gekozen voor een klaagtekst, dat is tien procent van het totaal aantal respondenten. Dat gold dan vooral voor de eerste weken toen de pandemie net uitgebroken was. Iemand anders had op Eeuwigheidszondag bijzonder stil gestaan bij de impact van de coronapandemie op het gemeenteleven. (R16). En ook al werd aan de pandemie lang niet door iedereen op eenzelfde manier *expliciet* aandacht gegeven, toch speelde zij wel op enige manier een rol. Diensten konden uitsluitend online worden gehouden. Een respondent lichtte toe hoe hij in preken of in het gebed de pandemie geregeld ter sprake bracht, maar dan niet in elke dienst en vanuit verschillende invalshoeken, hij noemde er voorbeelden bij:

‘Ik heb de baren - stromen van Ps 93 gebruikt voor de eerste preek in Corona, ik heb voorjaar 2021 over melaatsheid gepreekt en naast Corona gelegd, en zo vallen er meer preken te noemen. Maar het moest er ook niet altijd over gaan, dus een mix van wel en niet rekening houden met. De balans zoeken. In het gebed kwam het toch geregeld voorbij, los van de preek.’ (R80)

Dat aspect dat ‘het er ook niet altijd over moest gaan’ werd vaker genoemd, zoals iemand opmerkte:

‘Eerst wel, (maar) daarna wilde de gemeente wel eens 'iets anders' op zondag.’ (R 52)

Tot zover over de respons op de vraag of en zo ja op welke manier de pandemie invloed had gehad op de keuze van een preekthema.

Hierbij werd in de enquête de vraag voorgelegd, of respondenten vonden dat de coronapandemie impact had gehad op hun eigen geloofsleven. Hierbij was de reactie van één voorganger zeer uitgesproken:

‘Ab-so-luut niet.’ (R41)

Daartegenover gaven tweeëndertig respondenten hierop juist een bevestigend antwoord, waarbij sommigen toevoegden: ‘*Met name in het begin*’. Zeven reageerden met ‘*Weet het niet.*’ of ‘*vast wel.*’ Deze respons heeft iets ambivalents: ook wie bevestigend antwoordde, lijkt moeilijk te kunnen beschrijven op welke manier dat dan was. Het zou kunnen zijn dat een rol speelt dat het voor dergelijke analyse nog te vroeg is:

‘Ja, Vast een beetje, maar kom ik later achter. Ik ben vooral bevestigd in het belang van gemeenschap.’ (R19)

Al blijkt dat een respondent die impact wel sterk zegt te hebben ervaren:

‘In ieder geval wel stilgezet, o.a. door een intensive care opname van een man van halverwege 50 en de impact daarvan op de gemeente en op mezelf.’ (R 49)

In het algemeen gesproken bleef het antwoord op dit onderdeel tamelijk summier. Het zou kunnen zijn dat respondent 19 gelijk heeft, dat het voor de beantwoording van deze vraag inderdaad nog te vroeg is.

4.3 Antwoord op deelvraag 2

Aan het einde van dit eerste resultatenhoofdstuk kan een aantal antwoorden gegeven worden op deelvraag 2, die luidde: ‘*Preken voorgangers uit de GKv over klaagteksten en zo ja, vanuit welke aanleiding en op basis van welke tekst?*’

Ten eerste, ja. Driekwart van de respondenten beantwoordde de vraag bevestigend.

Ten tweede, op de vraag naar aanleiding waarvan men koos voor een klaagtekst werden twee aspecten genoemd. Opvallend wat die twee aanleidingen werden genoemd door de groep ‘die dat in het verleden hadden gedaan’ en de groep die ‘dat recent nog had gedaan.’ Als ene

aanleiding noemde men: in het kader van een serie preken vanuit een bepaald Bijbelboek waarbij men dan ook een klaagtekst koos. Als andere aanleiding werd genoemd: een ingrijpende gebeurtenis, hetzij in de wereld: (natuur)ramp (tsunami; aardbeving); hetzij een schokkend voorval binnen de gemeente met grote impact (situatie van seksueel misbruik; plotseling sterfgeval; ziekte van een kind). Eén respondent noemde dat hij geregeld uitvaarddiensten moest leiden en voor die gelegenheid dan vaak koos voor een klaagtekst.

In de derde plaats, op de vraag naar het gekozen Bijbelgedeelte werd geantwoord: meer dan de helft van alle respondenten koos voor een tekst uit de Psalmen. Ook genoemd werden teksten uit Klaagliederen, en uit Job. Een enkeling gebruikte een klaaggebed uit de profeten. Uit het Nieuwe Testament werd vooral genoemd: het klaaggebed van Christus voor Jeruzalem en zijn gebedsworsteling in Gethsemane. Uit de brieven werd vooral het gedeelte uit Romeinen 8 genoemd, over ‘het lijden van de tegenwoordige tijd.’ Uit het boek Openbaring werd hoofdstuk 4 – 6 genoemd.

In de vierde plaats, uit deze data werd duidelijk dat respondenten zeker over klaagteksten preken – maar dat zij zich hierbij niet laten motiveren door één bepaalde periode van het kerkelijk jaar, bij voorbeeld de Veertigdagentijd. Hierbij merkten enkele respondenten op, dat zij het passend vinden bij momenten van herdenken (zoals Eeuwigheidszondag of oudejaarsdag). Dan kan een klaagtekst juist helpen te reflecteren op de tijdelijkheid en kwetsbaarheid van het menselijk leven.

In de vijfde plaats, de grote meerderheid van respondenten maakte zelf de keuze van de preektekst; sommigen lieten zich al dan niet inspireren door een leesrooster. Slechts een minderheid gebruikt zo’n rooster consequent.

Tenslotte, voor tien procent van de respondenten gold dat de coronapandemie invloed had op de keuze van hun preektekst, zeker aan het begin van de pandemie. Voor andere respondenten gold dat niet, nauwelijks of helemaal niet.

5 RESPONS OP EMPIRISCH ONDERZOEK: stellingen en preken

In dit hoofdstuk wordt deelvraag 3 beantwoord:

‘Hoe kijken voorgangers aan tegen de klacht, en hoe evalueer ik in het licht van literatuur over de klacht het spreken over de klacht in enkele GKv preken?’

5.1.1 Inleiding

In dit hoofdstuk breng ik het andere deel van de oogst uit de enquête op tafel. Daarmee is duidelijk, dat de respons op mijn enquête uit veel meer bestond dan uit ‘droge data’ (lijstjes Bijbelteksten). Juist in hun reacties op mijn open vragen boden respondenten me inkijk in hun persoonlijke werk en leefwereld. Wat mij trof was dat zeker vijftien respondenten mij aan het slot van de enquête bedankten voor het opnieuw (- na Léon van Ommen -) aan de orde stellen van dit ‘mooie, belangrijke thema’. Wat me ook opviel was de mate van vertrouwen. Ik merkte dat wanneer zij hun theologische visie gaven op de gebrokenheid in de wereld of openhartig ervaringen deelden uit hun pastorale werk als (emeritus-)voorganger. Deze rijke respons hielp mij een ‘theoretische sensitiviteit’ te ontwikkelen voor de preekanalyse (zie verder in 5.4.1). Zo kan deze reflectie en analyse in dit hoofdstuk een verdiepende concretisering bieden bij het eerste deel van de oogst uit de enquête in Hoofdstuk 4.

5.1.2 Opbouw Hoofdstuk 5

Hoofdstuk 5 bevat twee hoofddelen. Ik begin in het eerste met het presenteren van de respons op drie stellingen van theologen waarop ik vroeg te reageren. (5.2). In drie sub paragrafen komen de reacties aan de orde op respectievelijk de thema’s:

- De legitimiteit van de klacht (5.2.1);
- Klagen als aanbidding (5.2.2);
- Gemotiveerd blijven preken (5.2.3).

Daarna volgt in een aparte paragraaf een aantal reflecties hierop vanuit het theoretisch kader. (5.3).

Het tweede hoofddeel van dit hoofdstuk bestaat uit de respons die ik ontving in de vorm van preken van respondenten (5.4). In aanloop naar die analyse verantwoord ik de door mij gemaakte keuzes bij de preek analyse: toelichting van de documentanalyse (5.4.1); de verantwoording van mijn selectie van zes preken (5.4.2); een korte schets van de inhoud van de preken (5.4.3) en enkele opmerkingen over preekscript en liturgie (5.4.4). ‘Desoriëntatie’ en ‘Heroriëntatie’ (5.4). In 5.5 volgt het resultaat van de analyse, onderscheiden in respectievelijk categorie 1 ‘Desoriëntatie’ (5.5.1) en categorie 2 ‘Heroriëntatie’ (5.5.2); daarbij belicht ik in twee subparagrafen: hoe preken het specifieke van de klaagtekst (cf. p. 42) wordt gemarkeerd (5.5.3); en welke thema’s er ook ter sprake kwamen die buiten de twee categorieën vallen (5.5.4). Daarna volgen mijn reflecties vanuit het theoretisch kader in 5.6, tekstkeuze en inhoud (5.6.1) en kritische notities (5.6.2). Zo kan aan het einde van dit tweede resultatenhoofdstuk antwoord gegeven worden op deelvraag 3 en sluit ik hiermee het empirische gedeelte van mijn onderzoek af (5.7).

5.2 Respons op drie stellingen

5.2.1 Respons op stelling 1: De legitimiteit van de klacht

Onder deze titel vat ik de respons samen op Tom Wright’s stelling, dat de kerk op de pandemie moet reageren door in gebed te gaan en klagen te omarmen. Daarmee ging Tom Wright er impliciet van uit, dat klagen in de relatie met God volstrekt geoorloofd is. Bij zeker drie kwart van de respondenten klonk hierop een volledig instemmend antwoord. Sommigen voegden dadelijk aan hun instemming toe, ‘dat dat dan wel klagen moet zijn op de Bijbelse manier.’ (zie 5.2.2). Anderen uitten behalve instemming ook twijfel, of de Protestantse traditie daar wel mee over weg kan (zie 6.3.3).

Veel respondenten wezen op het argument, genoemd door Brueggemann en Eklund, dat Gods Woord ons zelf veel voorbeelden geeft. Respondenten verwezen naar de Schriftgedeelten die in Hoofdstuk 4 al voorbijkwamen. Bidders roepen tot God vanuit doodsangst, pijn of wanhoop, verdriet over schuld en roepen tot God in hoop. Dat moet gelovigen vandaag juist aanmoedigen ook vandaag lucht te geven aan hun hart. Wright’s voorstel werd breed ondersteund. Zoals één het verwoordde:

‘Ik ben het roerend eens met Wright argumenten: Klagen is een diep verankerde Bijbelse categorie, niet alleen in de psalmen en de klaagliederen, ook in de profeten en het Nieuwe Testament (Jezus’ klacht over Jeruzalem, Openbaring). Heel de Schepping zucht en is in barensweeën.’ (R79)

Het tweede argument dat hierbij werd genoemd is de relatie met God. Klagen past in de unieke relatie van het verbond die God met mensen aan gaat. Er is een vertrouwelijkheid. Iemand merkte op, dat God ons beter kent dan wij onszelf kennen. Die erkenning motiveert gelovigen voor Hem je *hele* hart uit te storten.

Hierbij werd door een respondent een kritische noot geplaatst. In onze Gereformeerde traditie wordt veel over geloof en vertrouwen gesproken, waarbij voor klagen geen ruimte zou zijn omdat klagen blijk zou geven van een gebrek aan vertrouwen op God. Deze gedachte werd echter door andere respondenten niet gedeeld. Zo merkte iemand op dat het altijd nog beter is, zich juist in woede tot God te richten dan Hem in verbittering volledig de rug toe te keren.

‘Liever klagen op het randje van ‘God ter verantwoording roepen’ (of beter: Hem herinneren aan wie Hij zelf zegt te zijn, zoals de Psalmen dat doen) dan Hem vaarwelzeggen.’ (R25).

Bovendien werd door verschillende voorgangers gewezen op de legitimiteit van klagen in de relatie met God vanuit een andere invalshoek: klagen is contragewicht tegenover de cultuur. Hierbij noemde men de overaccentuering van menselijke *beleving en ervaring* met als risico dat men gelooft vanuit een te beperkte voorstelling van God. Respondenten herhaalden in andere woorden Brueggemann’s kritiek op de Amerikaanse evangelische cultuur. In liturgie en preekthema’s dreigt te eenzijdige nadruk te worden gelegd op de vreugde en dankbaarheid in het geloof, ten koste van verdriet, strijd en onrecht. Als illustratie daarvan noemde iemand de liederenkeuze, die nogal eens contrasteren met teksten uit de Bijbel:

‘... die minder braaf en gebalanceerd zijn dan liedjes en gedachten over Gods nabijheid.’ (R46)

Deze ‘*happy clappy*’- *spiritualiteit* staat haaks op de onveilige en verwarrende tijd waarin we leven.

‘In een tijd waarin het zo vaak leuk en mooi moet zijn is het goed dat er even stevig op de andere kant geleund wordt. Psalmen leren ons lucht geven aan hoe we ons echt voelen.’ (R52)

Nu kan men tegenwerpen dat het eenzijdige godsbeeld gelovigen altijd bedreigt, al wordt dat niet onderkend. Ons kennen van God is per definitie onvolledig en daarbij ook nog eens vatbaar voor scheefgroei (ons kennen is als kijken in een wazige spiegel, 1 Cor 13, 12). Maar wat diverse respondenten in dit verband noemden is het vertekende - te ‘*softe*’ - beeld van God, dat geen recht doet aan hoe God Zich openbaart (R7). Een andere respondent wees op de ‘glorie-theologie’ en steunde de dringende waarschuwing voor een kokergezichtsveld (cf Dickie in

3.4.5). Wanneer gelovigen alleen nog horen en vieren dat ze al ‘overwinnaar’ zijn kan dat op gespannen voet komen te staan met de ervaringen van zware tegenslagen van medemensen nabij of ver weg.

‘Er is vaak te veel het beeld dat geloven blij maakt, de realiteit is anders en moet benoemd worden. We moeten leren daar woorden aan te geven en de gevoelens te delen.’ (R36)

Ook kan in ons rijk Europees land het geloofsleven besmet raken door gedachten van schijnzekerheid en zelfgenoegzaamheid waar Brueggemann de kritische vinger bij legde (3.4.3).

‘Westerse christenen (lopen) het risico van een glorie-theologie, omdat zij in het zeer bevoorrechte deel van de wereld wonen. Ik ben het met Wright eens en benoem vaak in mijn verkondiging dat het niet is zoals het zou moeten zijn. Rond een begrafenis bewaak ik als voorganger dat er ook ruimte is voor verdriet (in plaats van alleen “een dankdienst voor het leven”).’ (R79)

Samenvattend, gesteld kan worden dat de respons op de legitimiteit van de klacht door respondenten breed werd gedragen. Er mag ruimte zijn in het leven met God voor de klacht. Dat past namelijk in de verbondsrelatie met God. In mensenlevens kan het stormen. Dan mogen gelovige bidders zich bedienen van ruige taal (Brueggemann). In het rijke westen wordt onze geloofsbeleving bedreigd door zowel de hang naar ervaring als ook een veel te eenzijdige voorstelling van God. Dat alles pleit voor evenwicht in liturgie en prediking waarbij ook aandacht blijft worden gegeven aan de pijn en strijd in het leven als gelovige.

De volgende sub paragraaf ‘Klagen als aanbidding’ bouwt hierop verder. Wanneer klagen past in de relatie met God, komt de vraag op, *hoe* een gelovige kan klagen tot God. Wat zegt de Bijbel over aanbidding van God, ook in de klacht?

5.2.2 Respons op stelling 2: Klagen als aanbidding

In deze sub paragraaf vat ik de reacties samen op stellingen van Mary Catherine Hilkert en Walter Brueggemann. Ik vroeg respondenten te reageren op de stelling van Hilkert, dat klagen een stap kan zijn naar beoogde genezing, heelheid en vreugde en op die van Brueggemann, dat hij betoogde, dat klagen niet bij voorbaat een signaal van ongeloof hoeft te zijn maar juist een uiting van geloof met een aangevochten hart.

Brueggemann’s stelling kreeg van respondenten aanmerkelijk meer bijval dan die van Hilkert. Daarbij kan het hebben meegespeeld - wat iemand noemde – dat men de context van Hilkert’s

uitspraak niet kende en het daarom het moeilijk vond om erop te reageren. Als punt van kritiek werd genoemd dat de formulering van Hilkert zou kunnen worden uitgelegd, als zou klagen garantie geven van genezing;

‘...als zou klagen de stap zijn naar een beter en completer leven, als vorm van zelfhulp.’
(R38)

In hoofdstuk 3 is al gebleken dat Hilkert dat niet zo voorstelde. Zij benadrukte, dat juist het benoemen van pijn en lijden ruimte maakt voor genade van God. Dat blijkt door één respondent goed te zijn opgepikt. Zij kan zich juist goed vinden in Hilkert’s therapeutische benadering. Als geestelijk verzorger in een instelling werkt ze

‘...in een context waarin veel lijden is en waar meestal nauwelijks perspectief is op betere tijden.’ (R31)

Dan is lucht geven aan pijn en verdriet wel degelijk een stap naar leren je leven over te geven aan God.

Naar aanleiding van de stelling van Brueggemann, dat de klacht in het geloofsleven thuishoort en daarom niet zou moeten worden verdrongen, werd opgemerkt dat klagen dan wel moet staan in het Bijbelse kader. Dat is nodig, om te voorkomen waar iemand terecht op attendeerde:

‘Klagen moet wel onderscheiden worden van ontevredenheid en ondankbaarheid.’
(R16)

Een schril voorbeeld van zulk ontevreden klagen werd door een respondent genoemd: dat een kind woorden uit Job gebruikte omdat hij voor zijn verjaardag niet de spelcomputer had gekregen die hij graag wilde (R44). De respondent vermeldde er niet bij, of hij dit als voorbeeld verzonnen had of dat dit echt zelf had meegemaakt.

Op de vraag hoe klagen dan wel aanbidding van God kan zijn, gaf iemand een treffende omschrijving die mijns inziens het Bijbels kader goed onder woorden brengt:

‘Ik heb klagen wel eens 'de lofprijzing van een gebroken hart' genoemd, omdat je met je klacht toch tot God gaat en Hem daarmee erkent.’ (R53)

De aanbidding bestaat uit lofprijzing: de uiting van gebrokenheid voor God *en* de uiting van verwachting van God. Deze omschrijving vangt goed de essentie, door de spanning van zowel het een als het ander. Dat begrenst enerzijds, dat iemand er maar op los raast en zo zijn ongenoegen of ontevredenheid eruit gooit. En tegelijk geldt ook dat de bidder zich tot God als het adres voor hulp en verlichting.

Een vraag die hierbij dan als vanzelf opkomt is, die naar de inhoud van de klacht. Waarover zouden gelovigen kunnen of moeten klagen?

Slechts drie van de tachtig respondenten verwezen naar de zonde. Je moet altijd terug naar de bron van alle ellende, de zonde die ons menselijk bestaan teistert.

‘Wie gaat klagen moet dan ook oog hebben voor zijn zonde, met verwijzing naar Klaagliederen 3.’ (R3)

Een tweede noemde het voorbeeld van het gebed van Daniel. Hij betrok zichzelf ook als schuldige mee in zijn smeekgebed voor het volk.

Verreweg de meeste respondenten noemden de termen ‘zonde’ en ‘schuld’ helemaal niet, maar gebruikten wel vaak de terminologie ‘gebrokenheid van het leven.’ Daarbij merkt iemand terecht op dat mensen – ook gelovigen – geneigd zijn veel te weinig leren denken vanuit Gods perspectief en zo te horizontaal om ons heen te kijken (R34). Een ander wees op de ontmaskering tijdens corona alsof wij ons leven in eigen handen hebben (R38). Dat element (geen controle hebben over je leven) kwam ook in een aantal van de geanalyseerde preken naar voren.

Een heftige reactie die er uitsprong in dit verband vond ik die van R35. Hij gaf hierop uitvoerig antwoord. Hij somde pijnlijke voorbeelden op waarin het duidelijk wordt dat

‘Dat wij anno 2021 nog steeds praktijken in stand houden die in essentie 100% matchen met de praktijken van de 17^e-eeuwse slavernij.’ (R35)

Hij ziet dat wanneer aan wie onrecht is aangedaan niet worden gehoord. Hij noemde o.a. de voorbeelden van de toeslagenaffaire, de slachtoffers van jeugdzorg, gaswinningspolitiek, kunstroof en de vluchtelingenpolitiek.

‘We willen wel actie ondernemen tegen natuurrampen maar nemen tegelijk wantoestanden voor lief.’ (R35)

Deze pastor schreef dat het hem daarom niet lukt om extra emotioneel te reageren op de coronacrisis (R35). Zijn gedachte ondersteunt het pleidooi van Paas over aandacht voor het meeleven met medegelovigen elders in de wereld die die te maken hebben met allerlei vormen van lijden.¹¹⁵ Hierover kom ik terug Hoofdstuk 6.3.2.

¹¹⁵ Zie Hoofdstuk 3, paragraaf 3.3.5.

Een andersoortige reactie kwam van een respondent die vindt, dat er te veel en te makkelijk geklaagd wordt. Je moet mensen helpen veerkrachtiger maken in plaats van ze te stimuleren in hun klagen:

‘Ik krijg altijd een beetje jeuk van preken over klagen. Als ik van collega's preken over hoor is de toon vaak: vroeger mocht je niet klagen, nu gelukkig wel. Graag zou ik meer willen investeren in draagkracht van mensen verhogen dan draaglast verminderen en meehuilen hoe erg alles is. In mijn ogen zijn degenen die van de Heer het moeilijkste leven gekregen hebben zeker niet de grootste klagers tegenover de Heer.’ (R 14)

Mijns inziens kan deze respondent geholpen zijn met het onderscheid dat Packiam maakte (cf. 3,4,1 op p. 38 en p. 59 n.a.v. R44 en 52). Een reactie van respondent R30 zou R14 mogelijk op andere gedachten kunnen brengen, die schreef:

‘Klagen is geen ongeloof of verwijdering van God. Het hoort bij een intens geloofsleven.’ (R30)

Wanneer ik dit onderdeel samenvat, kan worden genoteerd:

Ten eerste, dat de Bijbel klagen plaatst in de relatie met de levende God. Dat sluit niet uit dat ook gelovigen zich kunnen schuldig maken aan God beschuldigen of aanklagen vanuit wantrouwen, of kleinmenselijk ongeloof. Wat de Bijbel overduidelijk laat zien is: God biedt ons Zijn aandacht, Hij neigt Zijn oor, ook als we huilen of schreeuwen. Op dat kader, klagen als aanbidding, moet in prediking en gesprek gewezen blijven worden. Daarbij werd, in de tweede plaats, gewezen op het opkomen voor vormen van onrecht en lijden bij anderen. Niet alleen is klagen dus belangrijk bij wat ‘wij’ zelf doormaken maar ook om zo op te komen voor medemensen in situaties van nood of onrecht.

Tenslotte, de misvattingen (ergernis) die *de term* ‘klagen’ kan oproepen benadrukt des te meer de noodzaak van meer aandacht voor klaagteksten in preken en kerkdiensten.

Daarmee maak ik de overgang naar de respons op een derde uitspraak waarop respondenten konden reageren.

5.2.3 Respons op stelling 3: Gemotiveerd blijven preken

In deze stelling ging het over een uitspraak van Hilkert. Zij sprak van een paradox die predikers kunnen ervaren, wanneer zij geroepen zijn te spreken over Gods aanwezigheid terwijl er zoveel bewijs van het tegenovergestelde lijkt te bestaan. Simpeler gezegd, een voorganger preekt over

Gods nabijheid terwijl hij dat mogelijk zelf op dat moment helemaal niet ervaart. Wordt zo'n paradox door voorgangers herkend en hoe reageerden zij dan op deze stelling?

Tien procent van de respondenten gaf aan niet goed raad te weten met de stelling, omdat ze de context van deze uitspraak niet kennen. Anderen hadden die moeite kennelijk niet, want gaven uitgebreid reactie.

Het eerste dat vaak werd genoemd is Gods grootheid. Hij is oneindig veel groter dan wij kunnen beseffen en bepreken. Wij kunnen Hem vaak niet volgen wat kan leiden tot crisis. Maar preken en voorgaan in diensten kan mensen helpen, zelfs al kan niemand – inclusief de voorganger – bevatten hoe wat God zegt te rijmen valt met wat mensen waarnemen of doormaken. Preken doe je in geloof en vertrouwen en met het oog op dieper geloof en vertrouwen. Vandaar dat iemand dit juist als een aansporing ziet om te preken:

‘Mijn primaire reactie is dat ik dit niet zozeer als probleem ervaar, meer als uitdaging. Ook al voel ik niet altijd dat God er is, toch is Hij erbij. Altijd. Ik mag als prediker zoeken naar wegen om dit goede nieuws dicht bij de hoorders te brengen. Mooi toch?’ (R28)

Onze menselijke ervaring is geen goede graadmeter om te bepalen of God wel of niet aanwezig is. Iemand merkte daarom enigszins laconiek op:

‘Het is dus wel een paradox, maar geen probleem. Het is juist het goede nieuws. Wanneer Gods aanwezigheid klaarblijkelijk zou zijn, is de verkondiging niet meer nodig.’ (R75).

Een respondent wees op de ‘tussen’-periode waarin de kerk zich bevindt: we leren leven in de werkelijkheid van het goede nieuws waar we tegelijk nog volop de gebrokenheid van het vergankelijke leven ervaren. Anders gezegd, we leven in verwachting, onderweg naar de doorbraak van het Koninkrijk van God.

‘We leven al na de beslissende overwinning (‘D’-day) en toch wachten we op de complete vervulling van het Koninkrijk (‘V’-day).’ (R5)¹¹⁶

In de derde plaats noemde men het kruis van Christus (Hilkert). Een respondent haalde een vergelijkbaar ‘paradoxe’ uitspraak aan van Tomáš Halík. God is aanwezig in zijn afwezigheid. Kernachtig klinkt dat mysterie dan als:

¹¹⁶ Respondent 5 gebruikte hier de vergelijking die afkomstig is van de Zwitserse Nieuwtestamenticus Oscar Cullmann. ‘Wij leven in de tussentijd tussen Pasen (de beslissende slag om de wereld is al geleverd) maar de eindoverwinning van Christus staat nog uit.’ Ik maakte hierbij dankbaar gebruik van G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek, een inleiding*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2012, 644.

‘God's silence is not his absence.’ (R69)

Die aanwezigheid van God raakt ook onze voorstellingen van God. Gods aanwezigheid gaat oneindig verder dan mensen kunnen ervaren en is er zelfs waar mensen die totaal niet verwachten, aan het kruis. Het gaat hier zelfs over Gods oordelen waardoor Hij uiteindelijk toewerkt naar de afrekening met het Kwaad:

‘God is aanwezig in alle ellende in de wereld. Maar niet alleen als ‘meelevende makker’, maar als opzettelijke veroorzaker daarvan. Het is Jezus Christus die vanaf de hemeltroon talloze rampen over de aarde uitgiet (met verwijzing naar Openbaring 6 e.a.). (R3).

De aangehaalde reacties kunnen mooi worden samengenomen in de foto die iemand stuurde. Het is de voorkant van het gebouw van het Leger des Heils in Den Haag te zien, waarop de tekst staat: ‘En toch hebt u God nodig’ (Figuur 3). Hij voegde eraan toe:

‘Het ‘en toch’ is de grote motor achter de evangelieverkondiging.’ (R79)

Fig. 3. ‘En toch hebt u God nodig.’

In deze derde subparagraaf ‘gemotiveerd blijven preken’ kwam de vraag aan de orde of evangelieverkondiging de prediker niet in een onmogelijke positie plaatst: je wordt geroepen om de gemeente te verzekeren Gods aanwezigheid terwijl de actualiteit deze hard lijkt tegen te spreken. In de respons kwamen vooral vier zaken naar voren:

1. Preken en kerkdiensten brengen het goede nieuws van God onder de aandacht. Gods aanwezigheid is oneindig veel meer dan mensen kunnen bevatten.

2. We leven nog in de tussentijd, onderweg naar de voleinding.
3. Gods oordeel kwam op Jezus en het kruis garandeert ons Gods trouw.
4. Evangelieverkondiging is uiteindelijk de verzekering dat we het met God mogen wagen en de eindstreep zullen halen.

Wanneer ik de respons op deze drie stellingen samenvat, dan wordt er door de respondenten over klagen het volgende opgemerkt:

- Klagen moet in de geloofsbeleving en daarom ook in preek en liturgie geregeld aandacht krijgen omdat de Bijbel zelf veel Schriftgedeelten bevat waarin op de een of andere manier een klacht wordt geuit, in lied, gebed of godswoord.
- Een belangrijke grond daarvoor is de relatie die God Zelf is aangegaan met mensen in het verbond.
- Bovendien kan de geregelde aandacht voor deze aspecten van het geloofsleven mee helpen voorkomen, dat er een onjuist beeld van God ontstaat - ‘klagen is zondig’- of een schadelijk niet Bijbels verwachtingspatroon wordt geschapen (wie overwinnaar is in Christus blijft gevrijwaard van ziekte, pijn, tegenslag, of andere vormen van gebrokenheid).
- Dergelijke levensomstandigheden kunnen gelovigen en - ook predikers - ernstig hinderen in hun geloofservaring. Maar tegelijk kunnen een kerkdienst, liturgie, preken juist een ontmoetingsmoment zijn voor contact met (de realiteit van) God en ervaringen bieden van ruimte en hoop (cf. 6.3).

5.3 Reflecties op de respons op drie stellingen vanuit het theoretisch kader

In mijn reflecties vanuit de aangehaalde literatuur wil ik twee punten uitlichten: het eerste is het begrip ‘klacht’. Het tweede betreft de betekenis van het kruis van Christus als weg naar het heil.

Ten eerste, ga ik hier nogmaals in op wat R14 opmerkte over zijn ‘jeuk’ bij de term ‘klacht’ (5.2.2). Deze reactie biedt mij de kans het kader van klagen als aanbidding te preciseren. Er is geen sprake van een pleidooi om in ontevredenheid helemaal *‘los’ te gaan*, maar juist aan wie het moeilijk hebben (gehad) in een veilige gemeenschap te kunnen leren *loslaten*. Zoals gezegd, is dit waarom theologen pleidooi voerden voor meer aandacht voor de klacht in kerkdienst en

prediking. Het gaat hun om de lofprijzing van een gebroken hart, of om het te verwoorden met de retorische vraag van Rebekah Eklund:

‘Zou God wel onze lof of boetedoening maar niet onze worstelingen en ons verdriet willen aanhoren?’¹¹⁷

Naar aanleiding van 5.2.2 (de klacht als aanbidding) verwijs ik naar een publicatie van Hans Schaeffer. Hij schreef over Luthers gedachten over geloof met bijzondere aandacht voor wat Luther de aanvechting noemde. Ook al blijkt het niet gemakkelijk precies te duiden waaraan Luther dan dacht, het is wel duidelijk dat hij hierbij dacht aan voortdurende strijd in het geloof. Deze zou te maken kunnen hebben gehad met lichamelijke aandoeningen (armoede, ziekte) maar manifesteerde zich ook geestelijk (wanneer God het masker van de duivel draagt).¹¹⁸ Schaeffer haalde Oswald Bayer aan die de kern van Luthers theologie samenvatte en daarbij het unieke van de klacht prachtig verwoordde:

‘...het naast elkaar bestaan van de diepe aanvechtingen enerzijds en Gods toezeggingen anderzijds, kan alleen worden uitgehouden door wat in de Bijbel ‘klagen’ wordt genoemd. De klacht is de Bijbelse manier waarop gelovigen de gebrokenheid van het leven kunnen uithouden. Maar de klacht zelf kan weer niet zonder de hoop.’¹¹⁹

De essentie van de Bijbelse klacht ligt in het leren *leven in deze spanning*, om de spanning tussen ervaren onheil en de belofte van God uit te houden.

In de tweede plaats kom ik terug op wat onder 5.2.1 naar voren kwam in de respons over een ‘glorie theologie’ die te weinig ruimte laat voor lijden en gebrokenheid. Ik denk dat het punt van Hilkert in *Naming Grace* actueel blijkt, om het mysterie van het kruis van Christus te blijven doordenken. Juist op dat dieptepunt – de walgelijke marteldood - bleek Jezus de overwinning te behalen. Het goede nieuws start daar in het diepste lijden maar blijft daar niet hangen. Er is balans nodig naar beide kanten. Zoals een voorganger schreef:

‘Rond een begrafenis bewaak ik als voorganger dat er ook ruimte is voor verdriet (in plaats van alleen ‘een dankdienst voor het leven’)’ (R79)

In deze lijn schreef Tom Wright in zijn *God en de pandemie* dat wij zo ook Gods *soevereiniteit* moeten leren beschouwen *vanuit het kruis*. Wright gebruikte hierbij als illustratie het verhaal

¹¹⁷ ‘It might lead Christians to think that God covets only our praise and our penitence, but never welcomes our struggles or our griefs.’ Rebekah Eklund, *Practicing Lament*, 81

¹¹⁸ Hans Schaeffer, “Aanvechting en (on)zekerheid in tijden van crisis.” In Koert van Bakkum e.a. onder redactie van Pieter Niemeijer en Hans de Wolf, *Proeven van spiritualiteit. Bijdragen ter gelegenheid van 160 jaar Theologische Universiteit Kampen*. Barneveld: De Vuurbaak, 2014, 99.

¹¹⁹ Hans Schaeffer, “Aanvechting en (on)zekerheid”, 105

van de opwekking van Lazarus. Eerst barst Christus bij het graf in huilen uit met echte tranen, zoals later opnieuw in de hof van Gethsemane. Dat huilen moet ons veel te zeggen hebben. Die God Die in Jezus mens is geworden, ‘het Mens-Geworden-Woord’, hilde eerst bij het graf van zijn vriend. Pas daarna beval Hij Lazarus uit het graf te komen. Het goede nieuws klinkt al in de tranen volgens Wright: ‘De weg naar het doel voert door tranen heen.’¹²⁰ Dat betekent mijns inziens, dat we de klacht als onderdeel van aanbidding zouden moeten leren zien in plaats van een vermeende tegenstelling. Klagen hoort daarbij.

Met deze reflecties sluit ik het eerste blok van dit hoofdstuk af. Ik heb hierin de respons uit de enquête op stellingen samengevat en van commentaar voorzien.

Nu volgt het tweede hoofdblok van dit hoofdstuk, de respons van respondenten in de vorm van gehouden preken. In de volgende paragrafen geef ik verantwoording van de selectie (5.4), daarna mijn analyse (5.5) en de terugkoppeling van de resultaten van de analyse naar het theoretisch kader en literatuur (5.6).

5.4 Respons in de vorm van preken

In hoofdstuk 2 vermeldde ik al dat ik voor de preekanalyse gebruik heb gemaakt van thematische analyse door middel van codering (2.5). In de eerste paragrafen komen achtereenvolgens aan de orde: mijn nadere verantwoording voor de gekozen techniek (5.4.1); de selectie van preken (5.4.2); en tenslotte een aantal opmerkingen over preekscript en het ontbreken van de details van de liturgie (5.4.3).

5.4.1 Methode voor documentanalyse

Bij thematische analyse geldt, dat er geen puur *inductieve* maar evenmin een puur *deductieve* benadering kan worden gevolgd. Bij de *inductieve* benadering vindt analyse van data plaats zonder theorie vooraf - met het doel een theorie of hypothese juist vanuit de data te ontwikkelen. Evenmin kan de analyse puur *deductief* worden uitgevoerd, omdat deze benadering vertrekt vanuit een bestaande theorie of hypothese, die wordt getoetst door middel van data-analyse.¹²¹ Voor thematische analyse is daarom een soort ‘tussenvorm’ nodig die wel de *abductieve* benadering is genoemd.¹²² Kenmerkend voor deze tussenvorm is de benodigde ‘creatieve

¹²⁰ Tom Wright, *God en de pandemie*, 45.

¹²¹ Hennie Boeije, *Analyseren in kwalitatief onderzoek*, 101 (inductieve benadering) en 102 (deductieve benadering).

¹²² Hennie Boeije, *Analyseren*, 103.

sprong’. Boeije acht het daarvoor ‘waardevol literatuuronderzoek te doen, zodat onderzoekers gezichtspunten hebben – *theoretische sensitiviteit* ontwikkelen – van waaruit ze naar gegevens kunnen kijken.’ In haar uitleg van de codeermethode schreef Boeije dat deze laatste fase (selectief coderen) de moeilijkste is omdat voor deze fase ‘theoretische gevoeligheid in de betekenis van vindingrijkheid, openheid, belezenheid en ervaring’ vereist is.¹²³ Deze combinatie is nodig want ‘analyseren vereist dat onderzoekers over de vaardigheid beschikken om onderzoeksgegevens te interpreteren en er categorieën uit af te leiden. In het veld moeten de onderzoekers juiste ‘aanwijzingen’ kunnen oppikken om ideeën te kunnen ontwikkelen die een verklaring bieden voor een verschijnsel.¹²⁴ Deze formuleringen (sprong, een verschijnsel verklaren) laten al doorschemeren dat er ook zekere ‘gevaren’ kleven aan deze benadering:

‘Abductief redeneren kan tot onjuiste conclusies leiden als de initiële reeks observaties niet voldoende alomvattend is of als er meerdere plausibele verklaringen zijn die niet in gelijke mate in overweging worden genomen. Dit vereist een zorgvuldige en kritische toepassing van deze vorm van redeneren, altijd met het besef van de beperkingen ervan en het potentieel voor herziening zodra er nieuwe informatie beschikbaar komt.’¹²⁵

Hier wordt gewaarschuwd voor voorbarige conclusies, omdat hetzij de analyse onvoldoende grondig is uitgevoerd; hetzij dat een verklaring wordt aangedragen zonder zorgvuldige overweging van andere mogelijke verklaringen. Met andere woorden wordt hier gewezen op het belang van het criterium ‘reflexive’, zoals dat werd genoemd door Cameron en Duce (2.6.2) die ook van toepassing blijkt op de abductieve benadering voor documentanalyse.

Mijn preekanalyse onderzoek heb ik in de volgende stappen uitgevoerd: uit het totaal aantal ontvangen preken heb ik de ‘*best practices*’ geselecteerd (5.4.2). Deze preken heb ik door middel van de coderen geanalyseerd, om er categorieën uit te kunnen afleiden. De resultaten van de analyse worden vervolgens gelegd naast definities en argumentatie in het theoretisch kader waaruit vervolgens de evaluatie kan plaats vinden en het antwoord op deelvraag 3 kan worden geformuleerd.

5.4.2 Verantwoording van de selectie

¹²³ Hennie Boeije, *Analyseren*, 137

¹²⁴ Hennie Boeije, *Analyseren*, 107.

¹²⁵ Citaat uit een artikel over abductief onderzoek van de Belgische coach en bedrijfsconsulent Julien Florkin op <https://julienflorkin.com/nl/management/probleemoplossing/abductieve-redenering/#understanding-abductive-reasoning-an-introduction>. (geraadpleegd op 14 augustus 2024).

In mijn enquête verzocht ik predikanten of ze me preken wilden sturen. Ik ontving in totaal negenentwintig preken. Voor het overzicht van de preken en op welke datum ze gehouden werden verwijs ik naar Bijlage 3.

Uit die preken heb ik zes preken gekozen voor documentanalyse. Bij die keuze heb ik mij laten leiden door de volgende factoren:

Ze moesten vallen binnen mijn domein van onderzoek:

- Gehouden op zondagen tijdens de Veertigdagentijd of op Goede Vrijdag in 2020 of 2021.

Bij die selectie speelde verder mee:

- Of het thema ‘klacht’ erin voorkwam;
- Of de coronacrisis in de preek of kerkdienst mee resoneerde.

Overigens werd slechts in één van deze zes preken de vraag gesteld of de pandemie als straf van God kan worden aangemerkt.

Over de andere drieëntwintig – niet geselecteerde - preken kan ik vermelden:

- Dat ze: hetzij wel in 2021 waren gehouden maar buiten de Veertigdagentijd; hetzij in een Goede Vrijdag dienst maar niet in 2020 of 2021.
- Dat op drie van deze (overige) drieëntwintig preken uit 2021 van toepassing was dat de voorganger de coronapandemie expliciet ter sprake bracht;
- Ook dat in twee van deze drie er over een ‘klaagtekst’ werd gepreikt.
- Voor de vijf preken uit eerdere jaren gold dat er uiteraard toen nog niet over corona werd gesproken, maar wel dat er klaagteksten of vergelijkbare thema’s aan de orde kwamen. Twee van die vijf preken werden gehouden in een Goede Vrijdag dienst waar klagen juist wel ter sprake kwam (in een preek over Psalm 22). De drie andere preken stelden vanuit verschillende Schriftgedeelten het thema ‘omgaan met lijden’ aan de orde.

Zo leverde mijn selectie al de volgende waarnemingen op:

- Dat er vooral aan het begin van de pandemie en de strenge lockdown in 2020 er aandacht werd gegeven aan de coronapandemie, maar in slechts één geval op Goede Vrijdag.
- Dat die aandacht voor de pandemie er zeker was in 2021 maar niet specifiek binnen de Veertigdagentijd.
- Dat op Goede Vrijdag 2020 en 2021 - op één preek na - nooit aan de coronapandemie werd gerefereerd.
- Voorgangers kozen vanwege de bijzondere coronatijd voor een thema rondom klaagzang, maar niet binnen de Veertigdagentijd.

5.4.3 Overzicht en korte beschrijving van de preken

Hieronder geef ik in figuur 4 een overzicht van mijn selectie preken, waarbij de nummers 1 - 6 de preken zijn die ik analyseerde met document analyse. De preken 7 – 10 vielen (net) buiten mijn onderzoek domein maar heb ik toch gebruikt als additionele data, vooral als extra vergelijkings- of illustratiemateriaal. Onder de tabel geef ik van elke preek een korte schets van de inhoud en een beeld van de omstandigheden waarin de preek en dienst werden gehouden. Zo wordt een beeld geboden tegen welke achtergrond een preek gehouden werd en biedt het enige achtergrond bij de preekanalyse.

Figuur 4, overzicht geselecteerde preken

	Datum	Bijbeltekst Thema	Steekwoord- main topic	Klaagpsalm- klaagtekst
1	15 03 2020	Ps. 27, 13.	De Heer zal ons uit alle nood verlossen	Nee
2	22 03 2020	Ps. 130.	Uit de diepte	Ja
3	22 03 2020	Ps. 103, 4.	Wat God wel en ook wat Hij niet beloofde	Nee
4	29 03 2020	Job 31.	Jesus' job	Ja
5	10 04 2020	Joh. 19, 30.	Het is volbracht!	Nee
6	20 03 2021	Luc. 22, 47-48.	De Judaskus	Nee

Buiten het onderzoek domein, additionele data

7	31 01 2021	Ps. 4,7-9.	Een coronapsalm: wie zal ons gelukkig maken?	Ja
8	26 04 2021	Ps. 88.	'De somberste psalm',	Ja
9	29 08 2021	Jer. 31, 13.	Covid-19 herdenking	Ja
10	19 09 2010 20 11 2016 13 08 2023	HC zondag 10 Rom. 8, 28.	'Goede en kwade dagen'	Nee

Preek 1 werd gehouden op 15 maart, het begin van een strenge lockdown periode.¹²⁶ In Preek 1 over Psalm 27 legt de voorganger telkens het verband tussen de angst en onzekerheid in de psalm en de dan actuele situatie van het coronavirus waarvoor op dat moment nog geen vaccin beschikbaar is. De gemeente werd opgeroepen toch op God te vertrouwen die uit alle nood verlost. De voorganger gebruikte in de liturgie een licht bewerkte vertaling van een gebedstekst

¹²⁶ Zie voor het overzicht <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-tijdslijn/maart-2020-maatregelen-tegen-verspreiding-coronavirus> (Geraadpleegd op 17 juli 2024).

van Pete Greig ‘Een gebed om verlossing van het coronavirus’ waarbij dat gebed telkens werd afgewisseld met door de gemeente hardop uitgesproken responsies (teksten uit enkele Psalmen, 2 Cor. 1, 10 en Jer. 32, 17).¹²⁷

Preek 2 werd gehouden op de daaropvolgende zondag, 22 maart 2020. De voorganger staat in een lege kerkzaal. Hij typeerde zijn ervaring in een mail aan mij als volgt:

‘Het begin van ik weet niet hoeveel livestreamdiensten vanuit een lege kerk. Bizar, surrealistisch en on-liturgisch m.i.’.

In zijn preek over Psalm 130 proef ik iets van wat hij surrealistisch noemde. Hij memoreerde de aanstaande viering van 75 jaar Bevrijding die meer weg heeft van een leven in ballingschap. Psalm 130 is ‘een boetpsalm is, maar tegelijk meer dan dat’: een lied is vanuit de diepte maar onderweg naar de sjaloom. Na de preek zingt hij solo het tweede couplet uit Psalm 130. Iets later laat de voorganger een fragment horen uit Bach’s Cantate 38, ‘Aus tiefer Not’. Deze preek verbond expliciet ‘de diepten’ vanuit de werkelijkheid van de gevolgen van de zondeval en wees naar de morgen die dankzij Jezus Christus werkelijk komt.

Preek 3 over Psalm 103, 4 heeft als titel ‘Corona – onverdiend vertrouwen’. De predikant gebruikte het voorbeeld van een volledige zonsverduistering, waarbij er een ‘corona’ een krans om de zon zichtbaar wordt. Hij legde de associatie met de vorm van het coronavirus. De preek benadrukt dat God goed en te vertrouwen is. Hij kent ons. Mensen moeten andere mensen helpen want dan stralen zij iets uit van die goedheid van God.

De volgende preek (preek 4) met als titel ‘Jezus’ job’ gaat over de verdediging van Job (Job 31) tegenover zijn vrienden en over Gods reactie (Job 40): ‘Wil je Mij schuldig verklaren?’ De preek leert zien dat God niet Job berispt over zijn ‘brutale’ vragen maar hem tegelijk wel confronteert met zijn overmoedigheid. God is wel boos op Job’s vrienden die ‘niet juist over God hebben gesproken zoals Job’. Jezus heeft Job’s woorden (Job 31, 36) pas echt waargemaakt door de Ontzagwekkende onschuldig tegemoet te treden en de last op Zich te nemen.

Preek 5 ‘Het is volbracht!’ werd gehouden in de avonddienst op Goede Vrijdag 2020. De voorganger geeft eerst een ‘rondleiding’ bij het bloemstuk en probeert steeds de kijkers-luisteraars thuis te betrekken bij de kerkdienst. Dat geldt ook voor de preek die uit drie korte

¹²⁷ <https://www.24-7prayer.com/a-prayer-for-the-ongoing-uncertainty-of-the-coronavirus-pandemic/> (Geraadpleegd op 17 juli 2024).

meditaties bestaat die telkens worden afgesloten met een vraag ter overdenking, waarna een lied wordt gedraaid. De terugkerende vraag is ‘Hoe had ik daar gestaan?’, hoe was dat voor de discipelen toen en daar en hoe is dat nu bij u thuis, vandaag?

Preek 6 werd gehouden in de Lijdenstijd van 2021. Deze preek gaat over het verraad van Judas en plaatst dit tegen de achtergrond van de strijd tussen duisternis en licht. De voorganger legde verbanden met onze tijd, 2000 jaar later, en wees aan waar die strijd zichtbaar wordt. Geregeld zinspeelt hij op de grote onvrede over de strenge maatregelen van de overheid door uitdrukkingen te gebruiken als ‘licht aan het einde van de tunnel’. Dat is er, want Christus is Zelf het Licht in de duisternis.

Bij Preek 7 over Psalm 4 kan worden vermeld dat die ook in 2021 werd gehouden, maar net voor het begin van de Veertigdagentijd. De voorganger merkte op dat Psalm 4 wel lijkt te zijn geschreven voor de coronacrisis. Hij verwees hierbij naar de onvrede die zich uitte in geweld en rellen in de verschillende steden. De somberheid bij Davids metgezellen werd door David verrassend gepareerd in het gebed om licht van God, dat onmiddellijk gevolgd werd door een belijdenis van zekerheid, Ps. 4, 8-9. Zo wijst hij ons op God als de bron van geluk.

Preek 8: hiervoor geldt dat deze twee weken na Pasen 2020 werd gehouden. De angst en onzekerheid die ook in de preken 1 – 4 doorklonk komt ook in deze preek aan de orde. Dat blijkt uit de keuze van het thema, Ps. 88, 15a, ‘Waarom, Heer?’ Bijzonderheid in deze dienst was dat de gemeenteleden via mentimeter konden reageren tijdens de preek. Het was net in die tijd dat het Nederlands Dagblad onder lezers een enquête had gehouden over de vraag hoe lezers aankeken tegen deze wereldwijde crisis.¹²⁸ In de preek gaat de voorganger vijf opties langs. Deze waren: ‘De Coronacrisis is een...’ 1. Oordeel, straf; 2 Beproeving, test; 3. Strijd, gevecht goed en kwaad; 4. Boodschap van God; 5. Kans van God voor ons om iets bijzonders te doen. De voorganger vond dat er ‘in al deze antwoorden wel iets zit.’

Preek 9 werd pas in augustus 2021 gehouden, aan het begin van het nieuwe seizoen. Het was een Herdenkingsdienst, waarbij in de liturgie ook Kyrie-gebed en Epiclese-gebed waren opgenomen, afgewisseld met een filmpje van een toespraak van de burgemeester, liederen en Bijbellezingen. In de preek werd uitgebreid aandacht gegeven aan de vermoeidheid en zorgen bij veel mensen: ‘*Wanneer wordt het nu eindelijk weer eens normaal?*’ door. Wat in de dienst

¹²⁸ <https://www.nd.nl/geloof/geloof/966963/veel-christenen-horen-gods-stem-in-coronacrisis> (geraadpleegd 17 juli 2024).

sterk doorklinkt is dat enerzijds de mensheid over veel zaken geen controle heeft, en haar nederig moet maken. Wat ook doorklinkt is hoe laat God zien dat dood en opstanding dicht bij elkaar liggen (Hilkert en Wright) Er blijft reden om blij te worden en hoop te koesteren vanwege de beloofde Messias.

Preek 10. Er is een speciale reden waarom ik ook Preek 10 als additionele data geselecteerd heb. De reden is dat hier Rom. 8, 28 wordt geciteerd ‘God doet alles meewerken ten goede’. De predikant paste de uitdrukking ‘goede en kwade dagen’ uit zondag 10 toe vanuit zijn persoonlijke leven. De datum waarop hij verkering kreeg was jarenlang een datum om dat heuglijke feit dankbaar te vieren. Die datum kreeg een totaal ander kleur toen precies op diezelfde datum jaren later een klein kind door verdrinking om het leven kwam. In de preek wordt opgeroepen om niet vanuit een gebrekkige exegese ‘het kwaad goed te gaan noemen’. Wanneer het kwaad je treft moet je naar het kruis op Golgotha. Hij droeg niet alleen onze zonden, maar ook ons verdriet, de vreselijke pijn. Dankzij het kruis zien we uit naar de dag die vast en zeker komt (Opwekking 585). Hieraan voegt de voorganger toe: ‘Je mag meezingen, maar misschien is het ook goed om het je te laten toezingen. Om te luisteren.’

De reden waarom ik deze preek wilde toevoegen is, dat Tom Wright in zijn boekje ‘God en de pandemie’ uitgebreid inging op de exegese van deze passage in Romeinen 8. Hij stelde m.i. onderbouwd en daarom terecht een betere vertaling: ‘God werkt alle dingen uiteindelijk ten goede *met en door middel van* hen die Hem liefhebben.’¹²⁹ Je moet de tekst volgens hem niet lezen ‘vanuit een stoïcijnse berusting, maar met erkenning wat Paulus elders schrijft: wij zijn geroepen om hard te werken, omdat wij weten dat God in ons werkt.’ Gods volk is niet slechts toeschouwer, maar actieve deelnemer.¹³⁰

5.4.4 Preekscript en liturgie

Niet alle predikanten stuurden mij met hun preekscripts ook gegevens toe over de liturgie, welke liederen of gebedsteksten waren gebruikt. In één geval ontving ik slechts een YouTube link naar een onlinedienst, aan de hand waarvan ik zelf alsnog een preekscript kon uitschrijven. Deze preek viel binnen het kader en heb ik gebruikt in mijn document analyse. Van die vijf geselecteerde preken heb ik bij slechts drie de informatie ontvangen over de orde van dienst. In

¹²⁹ Tom Wright, *God en de pandemie*, 72. Cursief van de auteur.

¹³⁰ Tom Wright, *God en de pandemie*, 73 vv.

maar één geval waren daar ook teksten van gebeden in opgenomen. Dit bracht mee dat ik over onvoldoende data beschik om onderbouwde uitspraken te kunnen doen over *deze specifieke preken in verhouding tot de hele dienst*. Dit betekent, dat ik wanneer ik aan het eind van dit onderzoeksverslag aanbevelingen doe over preek en liturgie, ik hierbij niet kan refereren aan data verkregen uit deze preekanalyse, maar wel aan uitspraken van respondenten in de enquête (zie Hoofdstuk 6).

5.5 Analyse van de preken

In paragraaf 5.1 vermeldde ik al, dat ik vanuit de documentanalyse twee categorieën heb onderscheiden. De benaming van deze categorieën zijn:

- Desoriëntatie
- Heroriëntatie

Deze benamingen van de categorieën komen niet rechtstreeks op uit de data maar ik ontleende ze ‘abductief’ aan Walter Brueggemann in zijn *The Message of the Psalms*. Hij introduceerde drie aanduidingen om het boek van de Psalmen mee in te delen: *orientation*, *disorientation* en *reorientation* (zie 3.3.2). De vraag kan opkomen waarom ik niet voor een driedeling koos en ook ‘Oriëntatie’ als aparte categorie onderscheidde. Mijn reactie hierop is dat de tweedeling duidelijk opkwam vanuit de documentanalyse. In de onderzochte preken werden ook zaken aangestipt die niet direct onder te brengen onder één van beide categorieën. Daarom voegde ik in dit hoofdstuk ook een aparte paragraaf toe waarin ik nader verken welke zaken dat waren (5.5.4).

5.5.1 Categorie 1: Desoriëntatie

Hoewel de benaming van deze categorie ‘Desoriëntatie’ abstract kan klinken vat ze een aantal zaken (subcategorieën) goed samen. Dat zijn achtereenvolgens: ‘*dreiging*’, ‘*onzekerheid*’, ‘*eenzaamheid*’ en ‘*teleurstelling, frustratie*’ als één subcategorie en tenslotte ‘*crisis*’.

Dreiging

In hoofdstuk 1 verwees ik al naar artikelen waarin onderzoek was gedaan naar vormgeving en beleving van digitale kerkdiensten (paragraaf 1.2). Beide artikelen kunnen lezers vandaag erbij helpen die bijzondere maanden van het begin van de coronapandemie weer in beeld te krijgen. Men vindt er waardevolle verwijzingen naar de overheidsmaatregelen. Wie daarbij let op de chronologie kan bovendien worden getroffen door het tempo waarmee gebeurtenissen zich

opvolgden en maatregelen getroffen moesten worden. In december 2019 leek een ‘longontsteking van onbekende oorsprong’ te zijn geconstateerd ver weg in China. Nog geen paar maanden (februari 2020) later bleek er al een eerste patiënt in Nederland te zijn.

De coronapandemie veroorzaakte een onwerkelijke, onheilspellende atmosfeer. Zo herinner ik mij Eerste Paasdag 2020. We dronken buiten koffie in de zon. De hemel was blauw tot aan de horizon toe zonder een grijs waas vanwege luchtverontreiniging. Aan de strakblauwe hemel is nergens een condens streep te zien omdat al het vliegverkeer stilligt. De stilte was bijzonder en tegelijk *unheimisch*. Deze dreigende onzekerheid klonk door in omzichtige formuleringen tijdens de persconferenties. Er was alle reden voor. Mensen wèrden ziek, soms ernstig. Er kwamen patiënten te overlijden. Sommigen liepen long-Covid op. In een oplopend tempo werden maatregelen van kracht die sinds de Tweede Wereldoorlog niet meer waren genomen, zoals verplicht afstand bewaren, contacten beperken tot een minimum, of daarvan zelfs helemaal af te zien; er werd zelfs op een gegeven moment een avondklok van kracht.

In *dreiging* klinkt het onheilspellende gevoel van onzekerheid mee, dat iemand misschien besmet is zonder het zelf te merken. Dat mensen achteromkijken als ze iemand horen niezen. Zulke beklemming klonk door in preken. Zoals in de preek over de woorden uit Psalm 103. Daarin staat dat ‘God onze ziekte geneest en ons leven verlost van het graf.’ Hierbij merkt de voorganger op, dat die woorden opeens een extra lading krijgen:

‘Maar ik vind dit spannende woorden in deze dagen. Want merk je dat nu ook? Durf je het zingen, te zeggen, te geloven?’ (Preek 3)

Een andere voorganger gaf in zijn preek uiting aan zijn aanvankelijke scepsis: zou een virus in China de hele wereld zijn greep krijgen? Hij moest naderhand toegeven dat het gebeurd was en ook hoe angstwekkend dat was.

‘Wie hield er rekening mee dat angst voor een longvirus heel onze wereld zou kunnen beheersen? Ik niet. Dat we kwetsbare mensen zijn wist ik, maar dat ons leven zo ontwricht kon worden door dreiging van een ziekte niet. Maken we ons druk om niks? Dat lijkt me niet.’ (Preek 1)

In preken werd ook verwoord dat iemand zich niet kan beschermen tegen een minuscuul virus dat onzichtbaar aanwezig kan zijn. Deze dreiging kan confronterend werken als mensen tot nadenken worden gebracht. In een preek uit het begin van de lockdown in 2020 klinkt door dat het virus geen onderscheid maakt tussen mensen die vermogend zijn of niet. Al zijn de vluchtelingen er nog beroerder aan toe omdat die geen afstand kunnen houden in het kamp....

‘Maar vandaag zitten we allemaal in hetzelfde schuitje. Het nieuwe corona-virus grijpt om zich heen en kan iedereen treffen. Al staan wij er in onze huizen nog veel beter voor dan de vluchtelingen die we in kampen hebben opgesloten. Niemand is gevaccineerd.’
(Preek 1)

In de zomer van 2021 werd ergens een herdenking gehouden ter nagedachtenis aan de slachtoffers die aan Covid overleden waren. In de preek legde de voorganger een verband met de ballingschap van het volk van God. Na eindeloos waarschuwen strafte God. De predikant schuwde de vraag niet, of Covid een oordeel is van God:

‘Waarom zou de HERE in deze Godvergeten eindtijd ons niet een les willen leren. Een les om meer bescheiden te zijn; ons meer aan Hem te wijden; een les om het geloof in wetenschap, techniek en statistiek niet boven alles te stellen en te verafgoden?’
(Additioneel Preek 9)

Na de confronterende vraag dekte hij zich onmiddellijk in tegen mogelijke misverstanden die zijn woorden konden oproepen:

‘Nee, ik ga geen duiding geven aan persoonlijk leed of een individuele besmetting. Verre van dat. Maar héél Gods volk ging in ballingschap en héél de mensheid wordt geteisterd door de tsunami van covid. Wat een gebrokenheid manifesteert zich hierin; onmacht om het tij te keren als God in ons lot geen keer ten goede geeft.’ (Additioneel Preek 9)

Onzekerheid

Behalve medische *dreiging* bracht de pandemie ook *onzekerheid* mee op economisch gebied. Voorgangers noemden de gevolgen voor ondernemers. Winkeleigenaren die hun omzet zagen verdampen als gevolg van afnemende klandizie door andere openingstijden. Overigens wees een respondent op het feit dat veel van zijn gemeenteleden op de markt werken en juist dankzij de pandemie hun omzet zagen stijgen. Zij hadden hun winkel in de open lucht en konden hun klanten net als anders blijven bedienen. Maar zo’n uitzonderlijk geval staat niet in verhouding met het grote aantal ondernemers dat in ontzettend zwaar weer kwam, door hetzij de gevolgen van strenge maatregelen over een beperkt aantal klanten in de winkel, hetzij door gedwongen annuleringen van afspraken of orders. Iemand legde de link vanuit een tekst uit Job:

‘In onze economisch spannende tijden, komen de dingen die Job zegt wel dichtbij: Job 31:24,2 5: “Heb ik mijn hoop gevestigd op goud, van het fijnste goud gezegd: “Daarop vertrouw ik”?’ (Preek 4)

Behalve dreiging en onzekerheid veroorzaakte de pandemie bij velen pijnlijke eenzaamheid. De *samen*-leving ging als het ware ‘op slot’.

Eenzaamheid

In Psalm 27 kwam eenzaamheid ter sprake, wanneer de bidder verlatenheid ter sprake brengt. Een voorganger legde het verband met de relatie van ouders en kinderen vandaag de dag:

‘...vaak schieten ze (sc. de ouders) tekort. Ze kunnen er niet meer voor je zijn als ze sterven. Soms wonen ze te ver weg om voor je te zorgen. Het kan dat ze zo veel met zichzelf bezig zijn dat het hen ontgaat dat jij het moeilijk hebt. Alle ouders schieten tekort in liefde, aandacht hulp.’ (Preek 1)

Zo kon er zelfs eenzaamheid zijn ook al wonen mensen fysiek onder hetzelfde dak.

Isolatie vanwege de strenge lockdown veroorzaakte bij veel mensen ervaringen van verlatenheid. Men kan denken aan de schrijnende gevallen van eenzaamheid zoals in bewoners van een verzorgingstehuis of psychiatrische instelling. Van de een op de andere dag mochten ze geen bezoek of zeer beperkt bezoek ontvangen waarbij dat dan ook nog eens moeilijk of niet uit te leggen was waarom dat niet meer kon.

Bij verlatenheid kwamen ook de schrijnende gevallen in gedachten, waarbij soms mensen in eenzaamheid kwamen te overlijden. In preek 8 werd wanhoop en angst genoemd, waaraan misschien niet elke luisteraar direct zou denken:

‘...maar misschien wel (sc. door) gelovigen die op de IC liggen en doodsbang zijn en het niet meer zien zitten. Of misschien ook wel broers en zussen die ondernemer zijn, die het water al tot of over de lippen staat omdat ze hun levenswerk nu in duigen zien vallen. Ook dat kan je bang en wanhopig maken.’ (Additioneel Preek 8)

Daarmee kom ik naast dreiging, onzekerheid en eenzaamheid er extra element bij dat ik vat onder twee termen *teleurstelling* die zelfs kan omslaan in *frustratie*.

Teleurstelling, frustratie

Een kwetsbare groep in de coronatijd bleken kinderen, jongeren en jongvolwassenen (studenten). Vanwege de lockdown werden zij sterk beknot in hun bewegingsvrijheid. Zo konden ze lang niet naar school en optrekken met vrienden en klasgenoten zoals gewoon. Wie meer thuis zit komt ook sneller in conflict met andere huisgenoten, vooral als de avondklok en het samenscholingsverbod het idee bezorgt dat je niks mag.

In een Goede Vrijdag preek raakte een voorganger het thema *desillusie* aan dat bij de discipelen ontstond, toen hun Meester wreed werd mishandeld en ter dood gebracht. In de onlinedienst legde de voorganger dit indringend voor zijn kijkers thuis neer.

‘Jezus deed wel vaker onverwachte dingen. Met een enkel woord weer zijn kracht toont, zijn vijanden tot zwijgen dwingt. Maar het gebeurde maar niet. Wat moet je daarvan denken? ... Waar is de Jezus die je kent?’ (Preek 5)

Teleurstelling bleek gemakkelijk over te slaan in frustratie en zelfs geweldpleging. In januari 2021 braken er in sommige steden in het land rellen uit. De avondklok was ingesteld. Een voorganger haakte hierop aan in zijn preek aan de hand van Psalm 4. Deze preek werd twee weken voor het begin van de Veertigdagen 2021 gehouden. Hij gaf de preek als titel: “Psalm 4, een coronapsalm!” (Additioneel Preek 7). In de psalm klinkt de verzuchting: ‘Wie maakt ons gelukkig?’ David zucht vanuit een situatie van dreiging maar de relschoppers zuchten van pure ergernis en frustratie.

‘Het probleem van: geen perspectief hebben. Winkels dicht, geen evenementen, geen cafeetje open, niet op bezoek kunnen bij je oude ouders...’ (Additioneel Preek 7)

Eén preekfragment - viel mij op- verwoordde de door hier genoemde elementen in één adem, zij het in omgekeerde volgorde: *teleurstelling, frustratie, eenzaamheid en dreiging*.

‘...als je vanwege de ouderdom niet meer bij je man of vrouw woont, en niet eens meer op bezoek mag. (...) Je merkt het (...) verjaardags- en examenfeestjes, of de belijdenisdienst met Pasen onzeker worden, (...) operaties worden afgezegd. Door zoveel plannen wordt een streep gezet. En alles bij elkaar. Het is best spannend.’ (Preek 3)

De coronapandemie als crisis (oordeel)

Wat in twee preken (additionele data) aan de orde werd gesteld was de vraag of corona als een straf van God zou moeten worden gezien. Zo werd door een voorganger in de herdenkingsdienst van Covid de volgende passage uitgesproken, waarin hij een aantal retorische vragen ter overweging aan de gemeente voorlegde:

‘Waarom niet? Waarom zou de HERE in deze Godvergeten eindtijd ons niet een les willen leren. Een les om meer bescheiden te zijn; ons meer aan Hem te wijden; een les om het geloof in wetenschap, techniek en statistiek niet boven alles te stellen en te verafgoden. Als ons in Jezus Christus echt de ogen zijn opengegaan, wat onderscheidt ons dan van ongelovigen die verblind zijn; van heidense overmoed dat we samen corona wel onder controle krijgen. Als er weinig is dat ons onderscheidt van mensen zonder God, sta dan niet verbaasd van de ballingschap van corona. De pandemie moet ons leren niet mee te huilen met de wolven in het bos maar nog meer te vluchten naar Christus onze Goede Herder, die met zijn stok en staf ons ook een tik kan uitdelen, maar geen ongenadige tik.

Nee, ik ga geen duiding geven aan persoonlijk leed of een individuele besmetting? Verre van dat. Maar héél Gods Volk ging in ballingschap en héél de mensheid wordt geteisterd door de tsunami van covid.’ (Preek 9 additioneel).

Zoals uit dit lange citaat blijkt beantwoordde hij zijn vragen zelf en zo probeerde zo enig misverstand direct bij te sturen.

Zoals al bleek onder 5.4.2 werd in Preek 8 over Psalm 88 aan de gemeente de meerkeuzevraag voorgelegd, hoe men de coronacrisis duidde. De eerste optie was oordeel van God. Het woord ‘crisis’ betekent ook oordeel. De predikant bevestigde daarom in de preek dat corona een oordeel is van God vanwege onze menselijke zonde, het hopeloos tekort schieten in liefde. Tegelijk wil de predikant voorzichtig zijn met uitleggen ‘hoe het precies zit’ zeker nu, ‘we er nog middenin zitten.’ Maar dat kan ook later niet, omdat er

‘...niet één correct antwoord is op de vraag waarom God dit laat gebeuren. Daarvoor is het veel te complex en groot.’ (Preek 8 additioneel)

Tot zover de analyse van de preken onder de categorie ‘Desoriëntatie op aarde’.

5.5.2 Categorie 2: ‘Heroriëntatie’

De onderzochte data onder deze categorie heb ik weer onderverdeeld in subcategorieën, namelijk ‘*vertrouwen*’ en ‘*verwachten*’.

In de relatie tot God nodigt God mensen uit om Hem te vertrouwen en Hem in vertrouwen te nemen. God roept op naar Hem te komen, in elke mogelijke omstandigheid, ook als het stormt. Daarom schaar ik onder de eerste subcategorie ‘vertrouwen’ ook de acte van aanbidding zoals ‘*aanroepen*’ in gebed maar ook het ‘*weeklagen in rouw, angst of machteloze woede*’. In deze eerste sub categorie komt Gods relatie van het verbond sterk in beeld. In het licht van deze vertrouwensrelatie ontstaat een kijk op het leven onder de nieuwe oriëntatie, *Heroriëntatie* (5.4.1) Anderzijds is de hemel nog niet ten volle op aarde, er is ook een subcategorie die ik ‘*verwachten*’ noem, waaronder ik noties als ‘*hoop*’ en ‘*volharden*’, ‘*uitzicht*’, ‘*toekomst*’ en ‘*onderweg zijn naar Gods toekomst*’ schaar.

Vertrouwen

God is trouw, Hij is te vertrouwen. Hij biedt een veilig onderkomen tegen bedreigingen. De voorganger die uit Psalm 27 preekte, gebruikte het voorbeeld van de oosterse gastvrijheid.

‘De oosterse gastheer stond met zijn leven in voor zijn gast. Vind asiel bij de HEER. Nu en altijd. Hopelijk normaliseert het leven over een paar weken of maanden weer. Maar bedreigingen zullen blijven komen. Je mag altijd hopen en bidden dat God je een veilige plek geeft hier op aarde.’ (Preek 1)

Hierbij wordt vaak benadrukt dat God uitnodigt om te roepen tot Hem. Het is op Zijn aandringen dat mensen zich uitstrekken tot God. Je mag geloven dat Hij je ontvangt en hoort.

Maar God is ook God de Heer die de zonde verafschuwt en daarom toelaat dat zijn volk zelfs wordt gedeporteerd. Zijn naam Adonai drukt Zijn heiligheid uit. Hij is heilig. Maar Hij luistert ook wanneer dat volk vanuit de ellende tot Hem roept. Hij heeft medelijden met zijn zwaargehavende volk. Dat geeft bidders vandaag ook een aanmoediging om Hem te zoeken, zelfs vanuit de diepten. Psalm 130 is een lied van onderweg, van opgaan naar de Heer. Hierbij accentueert de voorganger dat behalve Adonai juist ook wordt aangeroepen met Zijn Naam Jahwe. Deze naam drukt in één woord de trouw uit. ‘Ik ben er.’

‘Dat betekent: de God Die Zich wil verbinden JHWH Ik ben er! Die relatie is het verlangen naar Gods Woord en het antwoord, de wisselwerking, de hoop die daaruit voortvloeit.’ (Preek 2)

Christus op aarde heeft met zijn offer de opgebroken relatie tussen mensen en God hersteld en zo de vertrouwensband. Christus moest daarvoor diep gaan. In een preek over de discipel Judas die zijn meester verraadde met een kus werd dat aspect benadrukt.

‘Maar toch lezen we in vs. 44, over Jezus zelf die doodsbang werd – zijn zweet werd als bloeddruuppels... kwam de Satan niet op Hem af, als verzoeker? Deze satan geeft geen slap handje, die beukt je kapot als hij kan – en Jezus was echt mens, Hij kón doodsbang worden, en Hij werd het.’ (Preek 6).

Juist dankzij Zijn trouw tot in de diepten kunnen wij altijd gegarandeerd tot God gaan.

‘Door de zekerheid dat ik bij de HEER veilig ben kan ik toch met mijn hoofd rechtop lopen. Dat doet David. Net als hij mag ik zeker weten dat ik eens al mijn vijanden overwonnen zal hebben, want Jezus Christus heeft ze overwonnen. Vanwege die zekerheid kan ik God nu al dank brengen met liederen en andere offers.’ (Preek 1)

Maar deze relatie met God is allesbehalve stabiel. Dat geldt zeker wanneer het aankomt op vertrouwen. Dat is er niet zomaar. Het is een proces dat tijd kost. Bovendien wordt er van iemand beschikbaarheid verondersteld. Het vereist dat iemand zijn vertrouwen stelt in, zich actief hiervoor beschikbaar stelt. Dat wordt door een andere voorganger beeldend voorgelaten:

‘Vertrouwen is iets wat je opbouwt. Als je leert fietsen, leer je langzaam-aan. Iemand rent met je mee die je opvangt als je valt. Of zijwieltjes totdat je het vertrouwen krijgt, dat je de vaardigheden hebt om je evenwicht te bewaren. Tussen mensen ook. We hebben tijd nodig, om aan te voelen of je van iemand op aan kan. En heb je een keer iets akelig meegemaakt, dan vertrouw je die persoon, of misschien wel alle mensen, niet zomaar weer. En God?’ (Preek 3)

Dat vertrouwen wordt in extreme situaties -zoals een zeer plotseling overlijden- zwaar op de proef gesteld. De datum die verwees naar vreugde kreeg vanaf toen er een pijnlijke herinnering bij en werd zo een ‘goede en een kwade dag’, preek 10 (5.4.3).

Vertrouwen op God vraagt levenslange oefening, om los te leren komen uit je eigen zelfinschatting en je door de hemel te laten oriënteren op je levensweg.

Hoe vertrouwelijk mag je zijn met God? Een voorganger stelde die vraag aan zijn gemeente in Preek 4 over Job 31: Vindt de gemeente Job niet te brutaal? Job zit in een dieptepunt van wanhoop en schreeuwt het uit.

‘Zie Job vrijmoedig brutaal zijn, al zijn vragen naar God uitstorten. En zie je God dat maar incasseren: Kom maar met je pijn, met het onrecht. Stort je vragen maar over mij uit. En zelfs als je te ver zou gaan, zegt God krachtig maar ook liefdevol: vergeet niet wie je tegenover je hebt. Maar kom maar. En Job heeft in dat alles niets verkeerd gezegd.’ (Preek 4)

Maar verrassend is hier hoe God uitvalt, maar niet tegen Job, maar tegen zijn vrienden. Zij hebben niet juist over Hem gesproken. Over Jobs uitvallen tegen Hem sprak God niet. In een preek over Psalm 88 komt een vergelijkbare vraag naar voren. Waar iemand schroom zou voelen om je hart leeg te storten bij God blijkt dat God juist dat niet verbiedt. Dat Hij het klagers toestaat en ze laat razen.

‘Want Hij begrijpt ons in onze diepste nood. Hij snapt dat we er dan zulke dingen uit kunnen kramen, die haaks staan op alle eerbied en ontzag. Hij kent zijn kinderen door en door. En daarom kan Hij dit hebben. Hij kan het aan dat je hem op de linkerwang slaat. Hij keert je dan zijn rechterwang toe en zegt: sla maar. Ik snap het. En ik loop niet bij je weg.’ (Additioneel Preek 7)

Dit gegeven over de legitimiteit van de klacht kwam in geen andere preek zo uitgesproken naar voren als in de preek die twee weken na Pasen 2020 (net buiten mijn onderzoek domein) werd gehouden. God kende deze klager Heman als geen ander. Duizend jaar na deze schreeuw uit het donker klonk de waarom vraag-opnieuw op Golgotha. Toen verliet God Jezus wel echt om bidders vandaag nooit weer te verlaten. En daarmee kom ik bij tweede subcategorie: verwachten.

Verwachting

In deze subcategorie komt de toekomstverwachting in het vizier. Want geloof in God betekent uitzien naar de volledige verlossing, naar de sjaloom van God.

‘Laten we vooruitkijken en het van Hem verwachten. Hij die blinden doet zien; lammen doet lopen; hongerigen verzadigt en doven doet horen – de Zoon van God – Hem

moeten we verwachten en naar Hem uitzien. Ook tijdens de covidpandemie.’
(Additioneel Preek 8)

In de data werd ook al veelvuldig gewezen op onze verbinding aan Hem, in het gebed. Er werd vaak gewezen op Gods betrouwbaarheid die Hij bewees in Zijn Naam Jahwe en in Zijn Zoon Jezus Christus. De bidder, die roept, die klaagt of schreeuwt doet dat met een adres. Je roept niet maar in het wilde weg in het donker ongeacht of er nou iemand luistert of niet, zelfs als iemand dat zelf wel zo ervaart.

In liederen zingt Gods volk zichzelf moed in met woorden zoals: ‘Hij hoort naar uw gebeden.’ Maar God spoort mensen ook Zelf aan Hem te benaderen en veel van Hem te verwachten, nog meer dan de beveiliging in nachtdienst die uitkijkt of het al licht wordt.

‘God geeft ons zelf de opdracht om Hem te zoeken. Hij zegt: ‘Roep mij te hulp in tijden van nood, Ik zal je redden, en je zult mij eren’ (Psalm 50:1). En ik mag antwoorden: Alleen bij U is redding te vinden, Heer. Verlossing uit alle nood. Ik wil U ontmoeten, met U spreken en uw genade ontvangen. Heer, laat U alstublieft vinden!’ (Preek 1)

De verwachting op God betekent dat je voor mogelijk leert houden wat niet kan. Dat God in staat is dingen te realiseren die voor mensen volstrekt onbereikbaar of ondenkbaar lijken. Daarom moeten mensen Hem altijd prijzen. Om wie Hij is. God is altijd meer en groter.

‘En als Hij het geeft, beveiliging, genezing, redding van de dood, prachtig, dan zal ik hem prijzen. Maar ook als hij het niet geeft, als de bloem verwelkt, dan nog. Want hij weet waarvan wij gemaakt zijn. Stof. En dwars daar doorheen, ook door mijn sterfelijkheid, is God te vertrouwen. Hij hoeft het niet te bewijzen. Hij hoeft mijn vertrouwen niet te verdienen. Hij is liefdevol en genadig, en trouw. Dat is hij in zichzelf. Gewoon. Zomaar.’ (Preek 3)

5.5.3 De overgang van ‘Desoriëntatie’ naar ‘Heroriëntatie’.

In deze korte paragraaf ga ik apart in op wat veel klaagpsalmen kenmerkt: een duidelijke overgang binnen de tekst tussen de klacht en de zekerheid van Gods ingrijpen. Deze wordt dan ingeleid door het Hebreeuwse woordje ‘we’, waarmee een sterke tegenstelling wordt aangeduid. Mijn vraag is, of dit kenmerk ook zichtbaar werd in de geanalyseerde preken. Zijn er indicaties of en hoe zo’n specifieke ‘overgang’ in de preken werd gemarkeerd? Wanneer dat gebeurde, met welke woorden of uitdrukkingen werd in de preken daaraan uitdrukking gegeven?

Wat mij gebleken is, is dat er enkele voorbeelden gegeven kunnen worden, maar dat dat er niet veel zijn. De voorbeelden die ik hier weergeef, zijn de meest duidelijke voorbeelden van zo’n overgang. Ze worden vaak ingeleid door middel van het woord ‘maar’ of ‘Want ja’:

‘**Maar** dan antwoordt de HEER (Jesaja 49:15): *Maar kan een vrouw haar zuigeling vergeten of harteloos zijn tegen het kind dat zij droeg?* ... Zo zal God zijn kinderen ook nooit verlaten.’ (Preek 1)

‘**Maar** we mogen ook eerlijk zijn over onze angst. Ondanks dat ik me zeker weet bij de HEER, kan de angst me om het hart slaan als ik de oproepen uit Italië lees dat we dit virus niet serieus genoeg nemen. Dat de maatregelen van het kabinet te weinig en te laat zijn. Ik voel me bedreigd. Ik weet dat ook ik ziek kan worden en kan sterven. **Maar wat dan?** Bij de HEER ben ik veilig.’ (Preek 1)

‘**Want ja**, broers en zussen, gasten, God is liefde. Hij is genadig. Hij kende Heman door en door...’ (Additioneel Preek 8)

‘Er is altijd – ook in coronatijd - licht aan het eind van de tunnel, door onze Middelaar, Jezus Christus. Hij drukt ons de kus van de Vader op de wang.’ (Preek 6)

In Preek 7 over Psalm 4 markeerde de voorganger de overgang vanuit een situatie van ‘desoriëntatie’ naar die van ‘heroriëntatie’ niet door een bepaalde *term* zoals de zojuist genoemde voorbeelden. Hij belicht de omslag in de tekst zelf, zoals dat kenmerkend is in klaagpsalmen. Hier is dat het geval in Ps. 4, 8 en 9. Er klinkt opeens een verrassende wending in de vorm van een geloofsbelijdenis. David verraste hierin de groep mensen die bij hem was en die kennelijk behoorlijk wanhopig zijn geworden. Hij slaat een andere toon aan in vers 8 wanneer hij zegt: ‘In U vind ik meer vreugde, dan zij in hun koren en wijn. En ik kan in alle rust gaan slapen, want U alleen o God waakt over mij.’ De predikant legde de link met de al even abrupte uitroep bij Habakuk. Na de aankondigingen van Gods straf over de onderdrukker waarvan hij nog stond bij te komen, riep hij uit: Zelfs al zal de oogst tegenvallen en de stallen leeg blijven, *toch* zal ik juichen in de Heer de Redder.’ (Hab. 3, 18). Zo klinkt hier in Psalm 4 een dergelijk onverwacht ‘nochtans’ door in Davids sterke vertrouwen op God.

Uit deze gegevens wordt duidelijk hoe de overgang in de tekst in de preken op verschillende manieren tot uiting werd gebracht.

5.5.4 Andere thema's in de preken

In deze paragraaf belicht ik wat er in de geselecteerde preken aan de orde kwam maar niet direct kan worden ondergebracht onder één van beide categorieën ‘Desoriëntatie’ en ‘Heroriëntatie’.

In sommige preken werd door de voorganger de gemeente gewezen op de taak om juist in de coronatijd hulp te bieden aan je medemens. In Preek 1 deed de predikant dat onder de passage ‘Wees dapper en vastberaden’. Hij riep de gemeente op ‘in vertrouwen op God’ niet te schromen om ‘machtige daden’ te verrichten. Hij verwees daarbij naar christenen die lang

geleden tijdens de pestepidemie zieken en stervenden hulp boden al was dat met gevaar voor eigen leven. Zo wil Koning Jezus dat wij medemensen helpen...

‘...praktisch en concreet, zoals door het doen van boodschappen voor geïsoleerde mensen of het aanbieden van oppas op de kinderen van werkers in de gezondheidszorg.’ (Preek 1)

Ook in Preek 3 werd een vergelijkbare toepassing gemaakt:

‘Wij dragen Gods trouw en liefde ‘als mensen zich aanbieden om op te passen, of boodschappen te doen. Kaartjes rondfietsen, appen, bellen, omzien. Dat is de trouw van God. Jij hebt een krans om je heen hangen, het stralende licht.’ (Preek 3)

Deze praktische gebaren zijn goede voorbeelden van wat Tom Wright – behalve klagen – ook noemde als gewenste christelijke reactie op de pandemie. Het werd de kop boven een interview dat hij gaf voor *Christianity Today* die luidde: ‘The Pandemic Should Make Us Humble – and Relentlessly Practical.’ Kort en krachtig herhaalde hij wat hij in zijn ‘God en de pandemie’ had geschreven. Christenen moeten ‘*humble*’ zich in gebed neerbuigen voor God en zich ‘*relentlessly practical*’ opstellen tegenover hun medemens, onvermoeibaar bezig om mensen in nood daadwerkelijk te hulp te schieten.¹³¹

5.6 Reflecties op de preken vanuit het theoretisch kader

In deze paragraaf ga ik specifiek in op het tweede deel van deelvraag 3: hoe evalueer ik in het licht van literatuur over de klacht het spreken over de klacht in enkele GKv preken?’

Ik evalueer die positief en minder positief. Ik begin met wat ik als positief markeer.

5.6.1 Tekstkeuze en inhoud van de preken

In de eerste plaats is uit de data gebleken dat predikanten kozen voor preekthema’s rondom wanhopig gebed (Job) gebeden (Psalm 27), een klaaglied uit de diepten (Psalm 130) en in één geval zelfs uit Psalm 88 (additionele data). Hieruit valt positief af te leiden dat in ieder geval in mijn domein van onderzoek bleek dat men niet moeilijke teksten omzeilde.

¹³¹ Tom Wright, *God en de pandemie*, 90 v. Dit boekje dateert uit April 2020. Het interview van Andy Bannister met N.T. Wright dateert uit augustus 2020. Het kreeg de titel “The Pandemic Should Make Us Humble – and Relentlessly Practical.” Gepubliceerd alleen op de website van Christianity Today, posted August 3, 2020. <https://www.christianitytoday.com/ct/2020/july-web-only/god-pandemic-nt-wright-coronavirus-aftermath.html> (geraadpleegd op 16 juli 2024).

Gelet op de inhoud blijkt dat voorgangers ook al was het vaak vanuit een lege kerkzaal zich echt probeerden te verplaatsen in alle mogelijke ervaringen van desoriëntatie. De impact van de coronapandemie klonk zo op allerlei manieren door, dat vooral kan worden verklaard omdat de preken werden gehouden aan het begin van de pandemie, vol van onzekerheid.

Wat hierbij opviel is dat de voorgangers zich niet lieten verleiden om in te gaan op het theologische *verklaren* van de coronapandemie. Dat betekent overigens niet dat er niet werd gesproken over *een mogelijke betekenis* van de coronapandemie. Zoals al bleek onder 5.5.1 werd in Preek 9 een heidense houding van overmoed en controle over het leven bekritiseerd. De duiding van de pandemie kwam ook ter sprake in Preek 8 vanuit Psalm 88. Interessant was dat de predikant geen van de vijf opties uitkoos als *de* verklaring, maar aan de gemeente liet zien, dat alle vijf aspecten wel op een bepaalde manier van toepassing waren op het proberen duiding te geven aan de coronapandemie.

Dat neemt niet weg dat ik ook een aantal kritische aantekeningen maak.

5.6.2 ‘Veilige performance’

Mijn voornaamste kritiekpunt vat ik samen onder ‘veilige performance.’ Ik plaats hierbij wel direct een relativiserende kanttekening: een preek kan zelfs in een online kerkdienst anders beleefd worden dan wanneer je die later in gedrukte vorm *sec* gaat lezen en analyseren, zonder intonatie en mimiek te kunnen waarnemen. Desondanks is mijn kritische noot, dat ik het adresseren van felle emoties en rauwheid gemist heb, zoals die in de media toen wel soms schrijnend in beeld werden gebracht. Ik denk aan de tv reportage *Frontberichten* ¹³². Daarin werden mensen uit de zorg op de werkvloer gevolgd: ambulancepersoneel, verpleegkundigen, internisten, mensen die dagelijks werkten onder hoge druk en in de felle realiteit van Covid.

Bij deze evaluatie grijp ik terug op het concept ‘Lament as a hermeneutical lense’ (3.4.4). Brown scheef dat preken over klaagteksten gemakkelijk kan lijken zolang een voorganger zich beperkt tot louter tekstverklaring. Het wordt anders wanneer de voorganger niet terugdeinst voor scherpe emotie die de tekst kan oproepen bij de voorganger zelf. Sally Brown gebruikte de term *explain away* (de tekst, vol emoties, ‘plat’ verklaren). Een lezer zou kunnen denken dat Brown hier ervoor zou hebben gepleit, dat voorgangers zich niet hoeven inhouden wanneer

¹³² Frontberichten werd uitgezonden vanaf maart 2020. Het is terug te kijken op https://npo.nl/start/serie/frontberichten/seizoen-1/frontberichten_27/afspelen (geraadpleegd 20 juni 2024).

emoties hen overvallen. Toch meen ik dat Brown dat niet (alleen) bedoelde. Om dicht bij huis te blijven: ik vind bij een begrafenisdienst veilige performance rustgevend. Ik bedoel dat een voorganger niet geforceerd maar wel gecontroleerd zijn emoties reguleert. Zo kan een voorganger de samenkomst blijven leiden en anderen dienen met goede woorden van God. Ik vermoed dat Brown bij ‘explaining away’ vooral een ander punt aan de orde stelde. Dat een verkondiger ervoor terugdeinst het woord, vol emoties, dichtbij *zichzelf* durft te laten komen door *expliciet* situaties te durven benoemen. Haar argument is dat ervaringen van lijden en verlies nou eenmaal een complex aan chaos en verwarring oproepen die je juist wel zou moeten durven toelaten *en adresseren*.

Mijns inziens gaat het Brown om wat ook Kees van Ekris aan de kaak stelde. Hij sprak van een behendigheid in het ‘wegwuiven’ van problemen, waar je (als voorganger) niet naar wil kijken maar waar hoorders zich misschien al lang in bevinden. Van Ekris noemde de schrijnende voorbeelden van kindermisbruik, gulzigheid, structuren van onrecht die onveranderd voortduren, christenvervolging, de schepping die wordt uitgewoond.

Ik vind het is een pijnlijke, stekende zin die van Ekris schreef, en dan niet alleen maar zeker ook aan het adres van voorgangers: ‘We houden graag optimistische mythes in stand.’¹³³ Van Ekris zou hier de woorden van R35 met instemming hebben kunnen citeren, die zoals hij schreef ‘zich vaak opwindt over onrecht en het weggijken bij moderne vormen van slavernij’ (5.2.2, p. 68).

Van Ekris benadrukte hier ook positief wat er hier op het spel staat: door lastige issues niet te negeren ‘ontwikkel je lef als prediker, durf je levensvragen aan, en heb je ook materiaal om zelf met moeilijke gebeurtenissen in je leven te leren omgaan.’¹³⁴

Bij het ontwikkelen van zo’n moedige houding om problemen niet langer weg te wuiven of te bagatelliseren speelt ook het ontwikkelen van zorgvuldig taalgebruik een essentiële rol. De voorganger moet ten enenmale de geur van die ‘optimistische mythe’ vermijden door nauwkeurige formulering en taalgebruik. Daarbij moet hij niet vervallen in enerzijds ontoegankelijk jargon (die vervreemdend kan werken) maar evenmin in versimpelende slogans (die gemakkelijk kunnen overkomen als het bagatelliseren van een probleem en het vallen in

¹³³ Kees van Ekris, *Dialogo, dans en duel. Preken voor tijdgenoten*. Utrecht: Kok Boekencentrum Uitgevers, 2022, 118.

¹³⁴ Kees van Ekris, *Dialogo, dans en duel*, 137.

de valkuil van de veilige performance).¹³⁵ Zou het opgeven van veilige afstand en van een bepaalde neiging tot abstractie hier niet kunnen leiden tot verbetering, waardoor hoorders ervaren dat pijn of problemen serieus worden gewogen? Tot zover mijn kritiek vanuit een homiletisch perspectief.

Ik voeg aan deze reflecties over ‘veilige performance’ nog een tweede overweging toe, waarbij ik terugkom op wat ik in mijn Inleiding al aanstipte, de neiging om sterk ‘in mijn hoofd te blijven’ en emoties vooral onder controle te houden (1.6.3). Ik deel de zorg van verschillende respondenten toen zij wezen op een excessieve obsessie voor gevoel, waar onze cultuur vandaag van is doordrenkt en die enorm schadelijk kan inwerken op meningsvorming, godsbeeld en geloofsbeleving (5.2.1). Tegelijk roept het bij mij vragen op of voorgangers dan neiging tot een reactionaire opstelling waarin men (onbewust?) de neiging heeft emoties te verdringen of te willen ontwijken? Hierbij haal ik aan wat voorganger en auteur Tish Warren schreef naar aanleiding van haar eigen geloofscrisis. In haar *Bidden in de nacht* vertelde zij openhartig hoe haar ideeën over verdriet hierdoor veranderd zijn. Huilen hoort er gewoon bij. Het is een deel van ons mens zijn in een wereld die zowel goed als wreed is.

‘In die zin is verdriet iets alledaags. Het is een echte en juiste reactie op onze kwetsbaarheid.’¹³⁶

Verderop schreef zij over onze tijd:

‘We moeten leren een rouwende cultuur te zijn (tegenover neigingen om het te overschreeuwen of te verdoven).’¹³⁷

Ik val Warren bij die Lauren Winner citeerde:

‘De Kerk wil graag hoop en opstanding verkondigen, maar waar ze minder goed is in is in treuren. We missen een ritueel voor het lange en vermoeiende proces van verdriet en verlies.’¹³⁸

Deze opmerkingen van Warren sluiten aan bij wat R27 als kanttekening plaatste bij de onterechte suggestie als zou klagen gegarandeerd een stap naar genezing impliceren (5.5.2). Hij schreef:

‘Je loopt gevaar dat er geen ruimte is voor (blijvende) pijn en ziekte en aanvechting, alsof die er niet zouden mogen zijn.’ (R27)

¹³⁵ Kees van Ekris, *Dialogo, dans en duel*, 250.

¹³⁶ Tish Warren, *Bidden in de nacht. Voor wie werken, waken en wenen*. Franker: Uitgeverij van Wijnen, 2021, 49.

¹³⁷ Tish Warren, *Bidden in de nacht*, 49.

¹³⁸ Tish Warren, *Bidden in de nacht*, 56.

De vraag is of er zulke rituelen of liturgische vormen bestaan of al zijn ontwikkeld waarin er ruimte wordt geboden om gebrokenheid te ervaren? Een respondent stelde die vraag of wij als protestantse traditie wel beschikken over dergelijke rituelen. Een vraag apart is of daaraan behoefte bestaat. Die vraag valt buiten het kader van mijn onderzoek maar zou zeker de moeite van het onderzoeken waard zijn. In Hoofdstuk 6 kom ik op rituelen terug onder de paragraaf Gesprekspunten (6.3.3).

Samenvattend, op grond van mijn preekanalyse is mijn evaluatie positief gelet op tekstkeuze en inhoud. Predikanten probeerden zich in te leven in hoe de hoorders thuis op de bank zaten te luisteren.

Tegelijk legde ik de vinger kritisch bij twee aspecten: het eerste is, wat ik aanduidde als ‘veilige performance’. In lijn met Sally Brown denk ik, dat het daarbij er niet om gaat of ‘de voorganger zich weet te beheersen op de kansel wat emoties betreft’, maar veel meer inhoudelijk op de neiging om rauwe ervaringen (bij voorbeeld pijn, verslagenheid, verdriet) op veilige afstand te benoemen. Brown pleitte ervoor om dat gemotiveerd door klaagteksten juist die afstand los te laten. Van Ekris’ notities sloten hierbij aan. Hij gaf herkenbare voorbeelden hoe voorgangers moeilijke situaties of problemen te afstandelijk of te luchtig kunnen voorstellen en zo de hoorder van zich te vervreemden. Daarbij speelt ook taalgebruik een grote rol.

Vervolgens haalde ik vanuit een pastoraal perspectief Tish Warren aan. Zij spoort aan om elk taboe op het uiting geven aan gevoelens op te heffen. Wat daarbij op het spel staat is dat een voorganger veel kan betekenen voor zijn gemeente, als verkondiger die altijd onder alles mens blijft met een bewogen hart. Zou de kerk in reactie op de cultuur vandaag niet rituelen kunnen invoeren of ontwikkelen waarin ruimte wordt geboden voor (blijvende) gebrokenheid?

5.7 Antwoord op deelvraag 3

Op deelvraag 3 die luidde ‘Hoe kijken voorgangers aan tegen de klacht, en hoe evalueer ik in het licht van literatuur over de klacht het spreken over de klacht in enkele GKv preken?’ kan nu antwoord worden gegeven, in twee onderdelen:

5.7.1 Conclusies vanuit de respons op de drie stellingen

Op het eerste deel van de vraag, *hoe voorgangers aankijken tegen de klacht* kan het volgende worden geantwoord:

Respondenten steunen breed, dat in preken en in gebeden er aandacht moet worden gegeven aan de klacht. De argumenten die werden aangevoerd zijn: Klagen hoort in de relatie met God ook thuis. Klagen herinnert gelovigen eraan, dat God oneindig groter is dan elke menselijke voorstelling. Klagen helpt de gemeente om niet te vervallen in ‘monochrome’ aanbidding. God troont op lofzang, maar evenzeer op klaagzang. Klagen is de roeping van de kerk uit solidariteit met mensen wie onrecht of kwaad is of wordt aangedaan. De prediking staat altijd in de spanning van onderweg zijn naar het Koninkrijk, tussen het ‘reeds’ en het ‘nog niet’ en kan zich daarom onmogelijk uitsluitend baseren op menselijke ervaring, maar moet telkens opnieuw in het licht worden geplaatst van de werkelijkheid van God.

5.7.2 Conclusies vanuit preekanalyse

Op het tweede deel van deelvraag 3 hoe evalueer ik in het licht van literatuur over de klacht het spreken over de klacht in enkele GKv preken? - kan het volgende worden geantwoord:

Er werden preken gehouden over teksten waarin klagen aan de orde komt of waar sprake is van geloofsworsteling. In de preken probeerden voorgangers zich duidelijk te verplaatsen in de problematiek van levensvragen en situaties waarin hoorders zich bevonden. Uit mijn analyse kan worden geconcludeerd dat de preken aandacht gaven aan beide categorieën, zowel aan de situaties van ‘Desoriëntatie’ als aan het aanwijzen van en het uitzicht bieden op ‘Heroriëntatie’. Er werd gebruik gemaakt van klaagteksten.

Tegelijk hielden voorgangers zich mijns inziens op ‘veilige afstand’ wanneer het gaat om het benoemen van pijn en ernstige levenssituaties al dan niet gerelateerd aan de pandemie. In het theoretisch kader kwam aan de orde dat vanuit verschillend perspectief voor werd gepleit om stem te geven aan de rauwheid van levenssituaties, in prediking en liturgie. Hierbij zouden voorgangers zich niet hoeven te generen voor emoties. Zij kunnen ruimte bieden aan de pijnlijke werkelijkheid en tegelijk empathie tonen met lijdende gemeenteleden.

De grote vraag die ook al door diverse respondenten naar voren werd gebracht is, hoe de kerk dit in de praktijk beter kan vormgeven. Hoe kan de kerk ruimte scheppen voor pijn en gebrokenheid, in een cultuur die - reactionair - geobsedeerd is door ‘vrolijk en vooral niet te moeilijk.’ In Hoofdstuk 6.3 zal ik hierop ingaan in een aantal gesprekspunten.

6 CONCLUSIES EN GESPREKSPUNTEN

6.1 Inleiding

Dit laatste hoofdstuk bestaat uit drie onderdelen: Ik beantwoord de hoofdvraag (6.2); daarna werp ik een aantal thema's op als 'Gesprekspunten' (6.3). Ik reik ze aan als stof tot nadenken en voor nader onderzoek. Ik reflecteer hierin vanuit de scopus van achtereenvolgens de homiletiek (6.3.1); de liturgiek (6.3.2) en de pastorale begeleiding (6.3.3).

6.2 Antwoord op de hoofdvraag

De hoofdvraag van dit onderzoek luidde:

Welke rol speelde 'klagen' in preken in de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt tijdens de Lijdensweken van 2020 en 2021? Hoe is dit vanuit literatuur over de klacht te evalueren?

Op grond van dit onderzoek kan het volgende antwoord gegeven worden:

- 1) Predikanten gaven in diensten in de Veertigdagentijd en op Goede Vrijdag in 2020 en 2021 in sommige gevallen aandacht gaven aan de bijzondere impact van de coronapandemie op de samenleving en op het geloofsleven, maar dat gebeurde dan niet steeds met gebruikmaking van de rauwe taal uit klaagteksten.
- 2) Aan klaagteksten werd wel door enkele predikanten aandacht gegeven maar dan zeker niet uitsluitend tijdens de Goede Vrijdag dienst. Door één respondent werd gemeld dat hij ooit een klaagtekst (Psalm 22) op Goede Vrijdag gebruikte die hij verbond aan het lijdensverhaal (dus niet in 2020 of 2021). Respondenten gaven aan dat ook als ze niet preekten uit een klaagtekst de coronapandemie op andere manieren wel ter sprake kwam in kerkdiensten (bij voorbeeld in het gebed, of naar aanleiding van het herdenken van overledenen tijdens Eeuwigheidszondag).
- 3) Wat de motivatie betreft: wanneer predikanten preken over klaagteksten noemen ze als motivatie niet primair de periode van het kerkelijk jaar (advent, lijdenstijd) of wat een leesrooster vermeldde. Eerder noemden ze als aanleiding: of een tekst in een preken serie of een (heftige) gebeurtenis, binnen de kerkelijke gemeente (ernstige ziekte, geval van zelfdoding), of schokkende gebeurtenissen in het land of de wereld (seksueel misbruik, rampen, terroristische aanslagen).

- 4) In preken en diensten in de coronatijd beoogden de gelovigen te bemoedigen en te helpen blijven vertrouwen op God. Daarbij wordt geregeld gewezen op het onderweg zijn naar Gods volmaakte toekomst.
- 5) Tegen de achtergrond van de in het theoretisch kader aangehaalde literatuur valt te concluderen dat respondenten het erover eens zijn dat er in het leven met God volop ruimte moet zijn voor de klacht. Dat past namelijk in de verbondsrelatie met God. In mensenlevens kan het enorm zwaar toegaan. Dan mogen gelovige bidders - gemotiveerd door de Bijbel - hun hart luchten. Hierbij wordt ook gewezen op de specifieke bedreigingen voor het geestelijke leven in het rijke westen. Onder invloed van de cultuur kenmerkt het christelijke leven zich door overmatige hang naar ervaring en naar een te eenzijdige voorstelling van God. Dat pleit er des te meer voor om evenwicht in liturgie en prediking aan te brengen, met ruimte voor lijden, pijn en strijd in het leven als gelovige.

6.3 Gesprekspunten

6.3.1 Inleiding

Door dit hele verslag heen klonk als refrein door dat de kerk (weer) werk moet maken van de klacht in preken en kerkdiensten. Tijdens het werken aan deze thesis is dat gaandeweg meer mijn eigen overtuiging geworden. In deze paragraaf wil ik aanzetten geven hoe de kerk vandaag daar werk van kan maken. Of zij dat ook daadwerkelijk meer zal doen hangt af van of men hiervan overtuigd is (geraakt) maar zeker ook of men dit praktisch weet te realiseren in kerkelijke praktijken. Uit het empirisch onderzoek is gebleken dat in collega-voorgangers ‘moeilijke teksten’ zoals klaagteksten aan het woord laten komen zowel in de prediking als in de liturgie. In deze thesis heb ik de vraag of hoorders daar wel op zitten te wachten niet onderzocht. Ik heb mij geconcentreerd op de kant van de zender (de voorganger) en wat er gecommuniceerd wordt (het verkondigde Woord). Tot dusver kwam in dit onderzoeksverslag het ‘wat’ naar voren (wat is klagen?) en het ‘waarom’ (is het belangrijk en op grond waarvan?). Dan is de logische volgende vraag die naar het ‘hoe’ (op welke manier kan (aandacht voor) klagen in de praktijk vormgegeven worden?).

Ik wil hierop reflecteren door punten van overweging aan te reiken, op drie gebieden: de prediking (6.3.2), de liturgie en liturgische vormgeving (6.3.3.) en het pastoraat (6.3.4).

6.3.2 Het kader van de homiletiek

Deze subparagraaf open ik met de vraag naar de relevantie van mijn thema van onderzoek, de ‘So what?’-vraag (2.6.2). Andrew Byers verwoordde dat belang mijns inziens treffend in zijn *Leve de saaie christenen!*

‘Wanneer de kerk verzuimt om ruimte te bieden voor de schreeuw tot God ‘uit de diepte’ (Ps.130:1) dan zullen gebroken mensen elders hun toevlucht zoeken. Het is beschamend dat de barkruk of de ligbank van de psycholoog vaak als een meer gastvrije context wordt gezien dan de kerkbank. Door de plek van de klacht in de kerk te minimaliseren of zelfs uit te bannen geef je de wereld en de leden van je eigen gemeente de boodschap dat ze met hun worsteling beter ergens anders naar toe kunnen gaan. Wanneer zo God de toegang tot onze wonden wordt ontzegd, en wanneer pijn verwijderd wordt uit de context van de eredienst, dan wordt gebrokenheid tot bitterheid.’¹³⁹

Het hier genoemde belang beluisterde ik ook in een klemmende oproep van jongeren, vorig jaar. ‘Te vaak horen we preken die niet over ons leven gaan.’¹⁴⁰ Zo luidt de kop boven de pagina op de website van beam.eo (het jongerenwerk van de Evangelische Omroep). Het gaat om een open brief geschreven namens de zes procent jongeren in Nederland die christen is. De brief bevat een dringende oproep aan voorgangers en kerkleiders om hen te horen. De cursief gedrukte zin drukt urgentie uit: *En langzaam maar zeker verliezen we de hoop dat de kerk ons kan helpen*. Op de vraag hoe de kerk hulp kan bieden werd een aantal zaken genoemd:

‘Wij hebben het nodig om te ervaren dat de kerk een plek is voor jongeren. We verlangen naar preken en verhalen die ons leren hoe het in de praktijk werkt om Jezus volgen. We zoeken naar manieren om geloof een plek te geven in ons leven. We willen over onze dromen vertellen, onze zorgen om de wereld delen, onze vragen stellen.

Te vaak zitten we in de kerk en horen we preken die niet over ons leven gaan. Geef ons ruimte, houd ons vast, praat met ons. Laten we samen op zoek gaan naar de 94 procent.’

In mijn (geleende) definitie van de preek is het derde element ‘de werkelijkheid van de hoorders’ maar het tweede ‘gecommuniceerd door de dienst van een geroepene’ (3.3). Tijdens mijn predikantsopleiding (1981-1989) lag bij preekvoorbereiding alle accent op zorgvuldige exegese van de Bijbeltekst in overeenstemming met de Gereformeerde leer. Later ontwikkelde Kees de Ruijter (die mijn hoogleraar homiletiek Trimp opvolgde) een model van

¹³⁹ Andrew Byers, *Leve de saaie christenen!* Heerenveen: Uitgeverij Medema, 2012, 225.

¹⁴⁰ Beam (wees een lichtstraal is de naam van het jongerenwerk van de Evangelische Omroep. team <https://beam.eo.nl/over-beam/team> De Open Brief is gericht aan alle voorgangers, dominees, priesters en kerkleiders van Nederland, 15 mei 2023, <https://beam.eo.nl/artikel/open-brief-namens-de-jongeren-aan-de-kerken> (geraadpleegd op 22 augustus 2024).

preekvoorbereiding waarbij *het bereiken van de hoorder* als vast onderdeel was opgenomen.¹⁴¹ De vraag *hoe* in de preek stem gegeven wordt aan de levens- en de geloofservaringen blijft onverminderd aandringen. Want ‘andere tijden vragen andere preken, terwijl we dezelfde Schrift lezen.’¹⁴² Immink legde het dilemma waar elke prediker voor staat helder uit: je moet kiezen uit twee benaderingen: de eerste is een *verkondigende* preek, waarbij het uitgangspunt ligt in wat God doet, in het geloof dat de Bijbel zeggingskracht krijgt in de wereld van de hoorder. De preekvoorbereiding volgens de tweede benadering die Immink de *evocatieve* preek noemde start juist aan de andere kant. Die begint met de ervaringswereld van de hoorder en plaatst die tegen de achtergrond van de wereld van de Bijbel. Om psychologisering van het geloof te voorkomen pleit Immink voor het blijven werk maken van theologische exegese.¹⁴³ Kees de Ruijter koos voor de eerste lijn, die hij mooi aanduidde als ‘door de tekst heen preken’ waarbij de doelstelling is dat ‘de gemeente voor de sprekende God geplaatst wordt.’ De preek heeft pas zijn doel bereikt als de horende gemeente zich geroepen voelt om God het antwoord van haar eredienst te geven.¹⁴⁴ Het steekt hier nauw: kerkgangers moeten zich niet in de steek gelaten voelen. Het gaat er niet om dat levens- en geloofsvragen worden opgelost. Want ‘dan wordt het al gauw goedkoop of te kort door de bocht. Een kerkganger is juist geholpen met verdieping, met herkenning en bemoediging.’¹⁴⁵

Kees van Ekris bood predikers handvaten wanneer hij ze uitdaagt om wat hij noemde ‘kenotische’ ervaringen in gesprekken met ‘tijdgenoten’ (zijn aanduiding voor andersdenkenden). Onder die ‘ontledigende’ ervaringen verstaat hij dat je in gesprek gaat en open blijft luisteren, zelfs naar verhalen van teleurstelling of pijn zonder dat je je van hen distantieert. In de preekvoorbereiding neem je die verhalen mee. ‘In de ontmoeting met concrete mensen kan iets oplichten van waarheid en herkenning, kan iemand de Bijbel in getrokken worden, kan bekering plaats vinden en overgave.’¹⁴⁶ Van Ekris introduceerde het begrip ‘relationele hermeneutiek’. Hierbij gaat het erom dat Bijbelverhalen een gesloten en seculier wereldbeeld kunnen openbreken en hoorders verrast kunnen worden. Ze kunnen God leren

¹⁴¹ Bijlage 2 Werkschema preekvoorbereiding, Kees de Ruijter, *Horen*, 211

¹⁴² Kees de Ruijter, “Door de tekst heen preken. De hermeneutische taak van de prediker,” In red Ad de Bruijne en Hans Burger, *Gereformeerde Hermeneutiek vandaag. Theologische perspectieven*. Barneveld: Uitgeverij de Vuurbaak, 2017, 220.

¹⁴³ Gerrit Immink, *Over God gesproken*, 251 v.

¹⁴⁴ Kees de Ruijter, “Door de tekst heen preken.”, 229.

¹⁴⁵ Gerrit Immink, *Over God gesproken*, 253.

¹⁴⁶ Kees van Ekris, *Dialogo, dans en duel*, 239-240

kennen en zichzelf en zo een leesbril voor het leven ontvangen. ‘Je ontdekt dat het verhaal van God en mens niet is stilgevallen, maar ook in jou doorgaat. De verhalen krijgen gezag omdat het over werkelijke dingen gaat, die je herkent.’¹⁴⁷ Hiermee lijkt van Ekris in het dilemma te kiezen voor de tweede (inductieve benadering) die ook door Graham Johnston overtuigend wordt aangeprezen.¹⁴⁸

Toen vorig jaar de Open Brief van de jongeren werd gepubliceerd voelde ik de urgentie. In het onderzoek van Nelleke Plomp werden conclusies getrokken die relevant zijn voor voorgangers, kerkleiders en jeugdwerkers (3.3.2, p 35, voetnoot 62). Jongeren werden door de coronapandemie diep geraakt.¹⁴⁹ De EO zond speciale Beam diensten uit. Maar krijgt deze groep voldoende aandacht ook na de coronapandemie? Bruikbaar is in ieder geval de tip van Kees van Ekris om tijdens de preekvoorbereiding al de dialoog te zoeken met je hoorders.¹⁵⁰ De Masterstudie heeft mij in elk geval weer4 versterkt in het belang en de waarde van de tweede (inductieve) benadering. Tegelijkertijd blijft mijn theologisch geweten mij parten spelen: hoe doe ik aan de grondtekst geen geweld en kan ik wel de post-everything luisteraar in het hart treffen? Het vraagteken dat ik plaats geeft mijn worsteling weer.

Het tweede gesprekspunt dat ik opwerp in het kader van de homiletiek gaat over het begrip ‘zonde.’ Hierboven merkte ik op dat bij slechts drie respondenten expliciet werd verwezen naar de zonde (5.5.2, p 64). In het vorige hoofdstuk kwam het wezenlijk belang van zorgvuldig taalgebruik al aan de orde (5.6.2). Bovendien vraagt het preken en bidden met en voor ‘post-everything’ hoorders om extra aandacht bij het gebruik van bepaalde termen waarvan men veronderstelt dat die voor zichzelf spreken. Johnston gaf een pijnlijk voorbeeld van de uitdrukking ‘born again.’¹⁵¹ Het vertalen van Bijbelse termen in ‘niet-Christianes’ (Stefan Paas) blijft onverminderd belangrijk. Tegelijk geldt dat het begrip ‘zonde’ in de Bijbel zo vaak voorkomt dat het onmogelijk is het te negeren. Ook wie andere termen kan niet om de Bijbelse boodschap heen. En hier blijkt dan de waarde van een meer deductieve benadering. Juist

¹⁴⁷ Kees van Ekris, *Dialoog, dans en duel*, 241.

¹⁴⁸ Johnston, Graham. *Preaching to a Postmodern World. A Guide to Reaching Twenty-first-Century Listeners*. Grand Rapids: Baker, 2001, zie vooral zijn hoofdstuk 7, Practices for Engagement. Met Haddon Robinson stelt hij voor de term ‘preacher’ voortaan te vervangen door ‘communicator’ (149).

¹⁴⁹ Zie <https://www.nji.nl/coronavirus/onderzoek-gevolgen-coronatijd> (geraadpleegd 22 augustus 2024).

¹⁵⁰ Kees van Ekris, *Dialoog, dans en duel*, 319.

¹⁵¹ ¹⁵¹ Johnston, Graham. *Preaching*, 20

theologische exegese wil werk maken van de nuances (bij voorbeeld in een preek over Psalm 32, waar verschillende termen voor ‘zonde’ worden gebruikt).

Het reflecteren op de zonde roept derde gesprekspunt op, dat door R35 en R 80 onder de aandacht werd gebracht. Mijn vraag is, of je als klagende kerk verschil zou kunnen en moeten maken: aan de ene kant tussen klagen naar aanleiding van rampen (natuurgeweld, ziekten) en anderzijds klagen naar aanleiding van rampen, die rechtstreeks te wijten zijn aan menselijk gedrag, of nalatigheid (denk aan klimaat- en natuurbeheer). Wordt klagen in de kerkdienst geen holle frase, wanneer klagende gelovigen geen consequenties verbinden aan hun gebed voor wat betreft hun eigen levensstijl (vlieguren, cruises, spullen kopen uit landen waar kinderarbeid voorkomt). Met andere woorden: roept klagen waarover R35 zich opwindt niet ook op tot schuldbelijden en verootmoediging en tot een andere (bewuste) levensstijl? Hoe kan men immers oprecht klagen over een betreurenswaardige situatie zonder hieraan ander gedrag daar niet aan te verbinden. Tom Wright schreef zijn boekje *God en de pandemie* tijdens de pandemie. Hij riep op tot gebed, maar ook tot handelen (cf. 5.5.4). ‘Onze klaagzang moet tot nieuw handelen leiden.’¹⁵² Dit is een gesprekspunt dat meer aandacht en reflectie verdient dan in dit formaat van één alinea mogelijk is. Ik denk dat kerken hieraan al invulling zouden kunnen geven, door dergelijke thema’s geregeld aan de orde te stellen, bv. op een Micha zondag.

6.3.3 In het kader van de liturgiek

In het theoretisch kader bleek duidelijk dat het bij het thema ‘klacht’ nooit alleen gaat om preken. Klagen is immers een vorm van gebed. De preek kan uitleg zijn *bij* of aanmoediging *tot* het deelnemen aan gebed. Dit werd ook duidelijk in het empirisch onderzoek. Het gesprekspunt dat ik hier naar voren haal werd al genoemd door een respondent:

‘Ik vraag me wel af of we in de Protestantse traditie de taal en vormen hebben om hier invulling aan te geven.’ (R11)

De vraag die in de enquête werd gesteld is of er rituelen bekend zijn, hoe de gemeente zou kunnen worden geholpen bij het ‘inoefenen’ van praktijken? Achtereenvolgens sta ik stil bij het Avondmaal, het voorbede gebed (en het omgaan met crisissituaties in de gemeente) en stilte.

¹⁵² Tom Wright, *God en de pandemie*, 92.

Avondmaal

Johan Cilliers ziet in de viering van het avondmaal de essentie van de klacht samenkomen (3.3.4), dat ook door Léon van Ommen in zijn boek ‘Ruimte voor gebrokenheid’ bijna woordelijk zo werd verwoord. Sacramenten zijn genademiddelen en versterking betekenen in een moeilijk levenstraject. We worden met al onze zintuigen betrokken bij het lijden van Christus en krijgen op even mysterieuze wijze deel aan het opstandingsleven van Christus.¹⁵³

Gebed

In zijn artikel ‘A Time to Weep’ vergeleek John Witvliet de voorganger (of de worshipleider) met een jazzmusicus. Juist bij dat genre muziekgenre gelden twee principes tegelijkertijd: er is een vast schema waaraan bij voorbeeld in de baspartij wordt vastgehouden. Tegelijkertijd nemen de andere musici alle ruimte en vrijheid voor alle mogelijke uitstapjes door middel van een solo of improvisaties. De rode draad van de baslijn biedt tegelijk veel ruimte aan elke muzikant individueel. Ik vind hier een mooie analogie met de liturg of het worship team waar het gaat om het leiden van diensten. Hoe vreemd dat misschien ook klinkt: een voorganger kan leren ‘improviseren’ vanuit een Schriftgedeelte: vanuit de tekst brengt zij of hij een concrete situatie uit de actualiteit van binnen de gemeente of uit de wereld in gebed voor God. Hij kan een klaagtekst actualiseren naar de concrete situatie van dat moment. We zullen gelovigen moeten helpen. We kunnen ze teksten leren (her)lezen zodat aanbidders bekend raken met ‘Biblical landmarks to anchor personal prayer and worship.’¹⁵⁴ Van Ommen ging uitgebreid in op taboes rondom het voorbede gebed maar citeert met instemming Willem van der Horst: Bidden is... ‘jezelf helemaal overgeven, met huid en haar, jezelf prijsgeven aan God.’¹⁵⁵ Hierbij plaats ik een pastorale kanttekening. In een gesprek deelde een predikant met mij dat hij in zijn gemeente erop was aangesproken naar aanleiding van het gebruiken van de term ‘verkrachting’ in zijn gebed. Na een dienst kwamen twee slachtoffers bij hem met het dringend verzoek het woord niet meer te gebruiken tijdens een preek of gebed. Elke keer kromp hun lichaam nog in elkaar alleen al bij het horen van dat woord.

In haar boek ‘Stilling the Storm’ bood Kathleen Smith concreet materiaal aan te gebruiken in een geval van crisis (brand kerkgebouw; schokkend sterfgeval; ernstig conflict). Zij vergeleek

¹⁵³ Léon van Ommen, *Ruimte voor gebrokenheid*, 94.

¹⁵⁴ John Witvliet, “A Time to Weep,” In *Reformed Worship, Resources for Planning and Leading Worship*, juni 1997, <https://www.reformedworship.org/article/june-1997/time-weep-liturgical-lament-times-crisis> (geraadpleegd op 21 augustus 2024).

¹⁵⁵ Léon van Ommen, *Ruimte voor gebrokenheid*, 102.

een kerkelijke gemeente met een menselijk lichaam (op het eerste gezicht niet verrassend) maar vertaalde dat beeld door. Zo stelde zij de vraag: wat voor soort persoon is zij (de gemeente)? Hoe reageert *deze* gemeente op ervaringen van crisis of verlies?¹⁵⁶ Net als bij mensen met verschil in karakter, gaat ook een gemeente collectief verschillend om met crisis en proces van verwerking heen. Verlies roept verzet op en dus weerstand en daardoor ook potentieel conflict. Dat alles heeft direct zijn weerslag op het gemeentelven en dus op de kerkdiensten. *Stilling the storm* betekent dan niet *stilvallen* omdat je niks meer weet te zeggen, maar vooral *stil worden* voor Gods aangezicht om zo te ontdekken wat God zelfs in de ontzetting van een ramp te zeggen heeft. Al was het alleen al: ooit gaat dit over en is het voorbij. Someday.¹⁵⁷

Stilte

Onder invloed van de cultuur kan de kerkdienst te lijden hebben van overprikkeling. Het ‘programma’ moet wel binnen een uur zijn afgewerkt. Hiertegenover kan het invoeren van stilte weldadig zijn. Veelzeggend is hoeveel mensen hunkeren naar rust en discipline en zich laten onderdompelen in de liturgie van een klooster. Stilte in de liturgie kan onwennig en zelfs onveilig overkomen, maar kan wennen. Het vergt lef van een voorganger, maar kan gelegenheid bieden om te luisteren ‘naar ons zelf, de pijn van een ander, horen we opeens wat de ander te zeggen heeft, en horen we de stem van de Ander, ook al moet dat wel geoefend worden.’¹⁵⁸ Van Ommen oppert of op Stille Zaterdag niet een stilteritueel zou kunnen worden bedacht, ruimte voor ‘een liturgie van tranen, stilte en onmachtig uitschreeuwen’ invoeren?¹⁵⁹ Ik wijs graag op een notitie Kerkpunt, getiteld ‘Stilte in de liturgie.’¹⁶⁰

6.3.4 In het kader van de pastorale begeleiding

In het theoretisch kader kwam het gebruik van klaagteksten in het kader van het pastoraat al ter sprake (3.4.5). Net zoals Dickie dat aanbeveelt kunnen pastorale werkers gebruik maken van Psalmteksten of andere gedeelten om opening te maken voor verbinding. Tish Warren gaf in haar waardevolle boek ‘Bidden in de nacht’ materiaal mee om met wat zij in haar boek aanreikte

¹⁵⁶ Kathleen S. Smith, *Stilling the Storm*, 18.

¹⁵⁷ Rebekah Eklund, *Practicing Lament*. Eugene: Cascade Book, 2021, 97.

¹⁵⁸ Léon van Ommen, *Ruimte voor gebrokenheid*, 105.

¹⁵⁹ Léon van Ommen, *Ruimte voor gebrokenheid*, 131.

¹⁶⁰ Te bestellen op <https://kerkpunt.nl/product/notitie-stilte-in-de-liturgie/> (geraadpleegd op 22 augustus 2024).

verder te gaan. Bij elk hoofdstuk schreef zij gespreksvragen die kunnen dienen als opstap naar verdere reflectie, individueel of in een groep.¹⁶¹

¹⁶¹ Tish Warren, *Bidden in de nacht. Voor wie werken, waken en wenen*. Franeker: Uitgeverij van Wijnen, 2021, vanaf 196 vv.

EPILOOG

Aan het eind van mijn onderzoeksverslag over het thema klacht, en klaaggebed mag een muzikaal aanhangsel niet ontbreken. De klacht is van oorsprong een gebed en niet zelden een lied, dat werd gezongen in een specifiek ritme (*kina*).

In deze extra bijlage laat ik de lezer kennismaken met twee voorbeelden.

Het eerste is een lied dat werd geschreven door een respondent op de melodie van een klaagpsalm, 137. Met toestemming van de auteur mag ik het hier plaatsen ook met vermelding van zijn eigen naam.

Het tweede is de tekst van een bijzonder requiem, getiteld *Eric Wolterstorff in Memoriam*. De muziek voor dit requiem werd geschreven door componist Cary Ratcliff op verzoek van Nicholas en Claire Wolterstorff. Hun zoon Eric verongelukt in de bergen in Zwitserland. De eerste uitvoering ervan vond plaats op 18 mei 1986.

Klaaglied in Coronatijd

Tekst: Arjan Minnema

Melodie: Psalm 137 (Geneefse Psalter)

Door 'de Co - ro - na' lij - ken wij ge - van - gen.
 On - ze - ker - heid, angst wee - moed en ver - lan - gen
 be - pa - len nu de taal van on - ze tijd,
 be - wer - ken hef - tig stil - le een - zaam - heid
 van ou - den, zwak - ken, ja van ve - le men - sen,
 al - leen of sa - men, o - ver al - le gren - zen.

2. Zo worden wij gedwongen om te vragen:
 - Het vat goed samen wat wij kreunend klagen. -
 Waar is de Heer in deze pandemie?
 De cijfers zingen koel hun melodie.
 Wij vragen wijsheid voor de overheden
 voor onze toekomst uit een donker heden.

3. Wij kunnen, Heer, ondanks versoepelingen
 nog niet als kerk een loflied voor U zingen.
 Maar uit ons hart ontsnapt een schreeuw, een zucht.
 Wilt U, o Geest – Gods Adem in de lucht –
 ons bidden en ons zuchten overnemen
 en brengen voor de Rechter in de hemel?

4. Hoe gaat het verder, willen wij graag weten.
 Wij houden afstand, anderhalve meter.
 Vaak zien wij niet de zin van dit beleid.
 Maar ja, het is voor onze veiligheid.
 Heer, uw nabijheid, buiten en van binnen,
 laat ons vol hoop een nieuw normaal beginnen.

Requiem

De tweede compositie die ik in deze Epiloog aanhaal is een Requiem. De titel ervan luidt *Eric Wolterstorff in Memoriam*. De muziek voor dit requiem werd geschreven door componist Cary Ratcliff. Hij deed dat op verzoek van Nicholas en Claire Wolterstorff. De aanleiding daartoe was de plotselinge dood van hun zoon Eric die om het leven kwam tijdens een bergwandeling in Zwitserland. De teksten werden door Nicholas en Claire zelf uitgezocht en zijn voornamelijk teksten uit de Bijbel. De eerste uitvoering van dit requiem vond plaats op 18 mei 1986 in Grand Rapids, Michigan.

In het boekje dat Nicholas Wolterstorff schreef naar aanleiding van het overlijden van zijn zoon Eric lichtte hij de keuze van de teksten toe. Deel I brengt de verschrikking van de dood onder woorden. Deel II is een klaagzang. Deel III bevestigt dat we niet alleen zijn in ons lijden, maar dat God dat met ons deelt. Deel IV is wat Eric zelf zou kunnen zeggen. Deel V verwoordt de draagkracht van het geloof. En Deel VI spreekt over de christelijke hoop.¹⁶²

Op internet kan men slechts twee delen beluisteren.¹⁶³ De teksten van het requiem zijn wel beschikbaar op internet.¹⁶⁴

Sunday, December 19, 2010,

Requiem: Eric Wolterstorff in Memoriam

By Cary Ratcliff, Given on May 18th, 1986.

Part 1

Truly terrible is the mystery of death.

I lament at the sight of beauty

created for us in the image of God

which lies now in the grave

without shape, without glory,

without consideration.

¹⁶² Nicholas Wolterstorff, *Klaagzang voor een zoon*. Baarn: Uitgeverij Ten Have b.v., 1990, 111. De tekst in het Nederlands, 113-118. De originele titel luidt *Lament for a Son*, dat Wolterstorff al schreef in 1987.

¹⁶³ <https://caryratcliff.com/choral-music> en dan doorscrollen naar: Lament for a Son – Requiem. (Geraadpleegd 25 november 2023).

¹⁶⁴ <https://thegreatadventure-ajourneyhome.blogspot.com/2010/12/requiem-eric-wolterstorff-in-memoriam.html> (geraadpleegd op 22 augustus 2024).

What is this mystery that surrounds us?

Why are we delivered up into decay?

Why are we bound to death?

John of Damascus

There is hope for a tree if it be cut down,

that it will sprout again.

And its shoots not cease.

But we die and disappear.

We breath our last and where are we?

Job 14

Never again do we return home.

Our dwelling place knows us no more.

Job 7

Part 2

Like an bird alone in the desert

or an owl in a ruined house

I lie awake and groan,

like a sparrow lost on a roof

Ashes are the bread I eat,

I mingle tears with my drink.

Psalms 102

From the depths I cry to you, oh Lord,

give heed to my lament.

Psalms 140

Does the grave declare your great love?
Is your truth proclaimed in the tombs?
Are your wonders admired in the dark
or your mercy where all is forgotten?

Psalm 88

Why do you turn away?
Why do you hide your face?
I wait for you, my soul waits,
and in your word I have hope.

Psalm 130

Restore me oh God my savior.

Psalm 85

Part 3

In all our afflictions he is afflicted,
and the angel of his presence saves us;
in his love and pity he redeems us,
he lifts us up and carries us all our days.

Isaiah 63:9

He bears our grief
and carries our sorrows;
by his wounds we are healed.

Isaiah 53:4,5

Part 4

In my beginning is my end
In my end is my beginning

TS Elliot

O lord, you have fathomed and known me:
you know when I sit down or stand
you created my inmost thoughts
as you wove me within the womb \.
You saw me before I was born,
My days were inscribed in your book;
They were all formed and set
Before a single one came to be.

Psalms 139

My heart is not proud,
My eyes are not haughty;
I am not intent on great things
Nor achievements sublime.
My soul lies at rest
As quiet as a child;
My soul is as still as a babe
At its mother's breast.

Psalms 131

I depart in peace
For my eyes have seen your salvation .
You have shown me the path of life.
In your presence there is fullness of joy,
In your right hand are pleasures forever more.

Psalms 16

In justice I go to behold your face;

I shall find joy in your likeness when I awake.

Psalm 17

Part 5

Ours days are like grass;
we flourish like flowers of the field;
the wind passes over us and we are gone,
and our place knows us no more.
But the steadfast love of the Lord abides
forever.

Psalm 103

Though the fig trees do not blossom
nor fruit be on the vine;
the produce of the olive fail
and the field yields no more food;
though the flock be cut off from the fold
and there be no food in the stalls,
yet I will rejoice in the Lord;
I will rejoice in the God of my salvation.

Habakkaku 3

Part 6

We have seen a great mystery:
We shall all be changed.
We shall all be raised in Christ
as we were buried in Christ.
Death is swallowed up in victory.
The dwelling of God will be with his people.

God will wipe every tear from their eyes,
and death shall be no more.
There shall be no mourning, no crying nor
pain;
sorrow and sighing shall flee away.
For the old things are disappearing.

Revelation 21

The poor will be raised from the dust,
the sorrowing, lifted up from their ashes.

Song of Hannah

Those who sowed in tears
shall reap in songs of joy.

Psalms 126

For the word of the Lord is peace.

Psalms 85

“Behold, I am making all things new.
I am the Alpha and the Omega,
the beginning and the end.”

Revelation 21

Tenslotte

Léon van Ommen citeerde de uitspraak van Wolterstorff, die in figuur 5 met een foto is afgebeeld. ‘Kom, ga naast me zitten op mijn rouwbank.’¹⁶⁵

Figuur 5. ‘Kom, ga naast me zitten op mijn rouwbank.’¹⁶⁶

‘Be courageous. Sit still and listen to someone else’s pain. Enter it. Let someone enter into yours.

I yearn for the Day when we no longer need lament. Until then, we weep with those who weep. Until then, we cry out in longing for God to usher in a new age of justice and peace. Someday.’¹⁶⁷

¹⁶⁵ Léon van Ommen, *Ruimte voor gebrokenheid*, 181 en 185.

¹⁶⁶ Nicholas Wolterstorff, *Klaagzang voor een zoon*, 37.

¹⁶⁷ Rebekah Eklund, *Practicing Lament*, 97.

LITERATUURLIJST

- Allen, Horace T. jr. "Calendar and Lectionary in Reformed Perspective and History." In *Christian Worship in Reformed Churches Past and Present*, ed. Lucas Visscher, xx-xx. Grand Rapids: Eerdmans, 2003.
- Bannister, Andy. "N.T. Wright: The Pandemic Should Make Us Humble – and Relentlessly Practical." Op de site van Christianity Today, posted August 3, 2020.
<https://www.christianitytoday.com/ct/2020/july-web-only/god-pandemic-nt-wright-coronavirus-aftermath.html> (geraadpleegd op 16 juli 2024).
- Boeije, Hennie. *Analyseren in kwalitatief onderzoek, denken en doen*. Den Haag: Boom Lemma, 2014.
- Boersema, Pieter en Stefan Paas. *Onder Spanning. Een veelzijdige kijk op veranderingen in kerk en samenleving*. Utrecht: Uitgeverij Kok, 2011.
- Brink, G. van den en C. van der Kooi. *Christelijke dogmatiek, een inleiding*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2012.
- Brown, Sally A. and Patrick D. Miller, eds. *Lament, Reclaiming Practices in Pulpit, Pew and Public Square*. Louisville: Westminster John Knox Press, 2005.
- Brueggemann, Walter. "Necessary conditions of a Good Loud Lament."
https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUK EwiL_OuVKn7zAhXTi1wKHcPIBXIQFnoECAYQAQ&url=https%3A%2F%2Fbrill.com%2Fpreviewpdf%2Fjournals%2Fhbth%2F25%2F1%2Farticle-p19_2.xml&usg=AOvVaw2Rlot2PREp45HmAfiW9W5F. (geraadpleegd op 22 oktober 2021).
- Brueggemann, Walter. "The Costly Loss of Lament."
<https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/030908928601103605> (geraadpleegd 17 juni 2023).
- Brueggemann, Walter. *The Message of the Psalms. A Theological Commentary*. Minneapolis Augsburg Publishing House, 1984.
- Bryman, Alan. *Social Research Methods, 4th Edition*. Oxford, 2012.
<https://handoutset.com/wp-content/uploads/2022/05/Social-Research-Methods-4th-Edition-Alan-Bryman.pdf>
- Byers, Andrew. *Leve de saaie christenen!* Heerenveen: Uitgeverij Medema, 2012.
- Cameron, Helen and Catharine Duce. *Researching Practice in Ministry and Mission, A Companion*. Norwich UK: SCM Press, 2013.

- Cilliers, Johan. "Preaching as language of hope in a context of HIV and AIDS." In Cas Vos, Lucy, L. Hogan and Johan H. Cilliers, *Preaching as a Language of Hope*. Pretoria: Protea Book House, 2007. (Studia Homiletica 6).
- Dickie, June F. "The importance of lament in pastoral ministry: Biblical basis and some applications." *Verbum et Ecclesia*, 40 (1), 10 april 2019, <https://verbumetecclesia.org.za/index.php/VE/article/view/2002> (geraadpleegd op 27 mei 2023).
- Eklund, Rebekah. *Practicing Lament*. Eugene: Cascade Book, 2021.
- Ekris, Kees van. *Dialogo, dans en duel. Preken voor tijdgenoten*. Utrecht: Kok Boekencentrum Uitgevers, 2022.
- Eswine, Zach. *Preaching to a Post-Everything World. Crafting Biblical Sermons That Connect with our Culture*. Grand Rapids: Baker, 2008.
- Hilkert, Mary Catherine. *Naming Grace, Preaching and the Sacramental Imagination*, New York: The Continuum Publishing Company, 1997.
- Hilkert, Mary Catherine. "Preaching the Folly of the Cross." https://wordandworld.luthersem.edu/content/pdfs/19-1_Preaching/19-1_Hilkert.pdf (geraadpleegd op 17 juni 2023).
- Immink, Gerrit. *Over God gesproken*. Utrecht: Boekencentrum Utrecht, 2018.
- Johnston, Graham. *Preaching to a Postmodern World. A Guide to Reaching Twenty-first-Century Listeners*. Grand Rapids: Baker, 2001.
- Joosse, Mark en Hans Schaeffer. "Kerkdiensten in coronatijd." In *Religie en Samenleving*, jaargang 16, nr. 2 (juni 2021), 135- 157. <https://religiesamenleving.nl/issue/view/512/50> (geraadpleegd op 20 mei 2024).
- Kamphuis, Lammert ed. *Vrijgemaakt? Dertigers over het leven in een gereformeerde zuil*. Utrecht: Uitgeverij Kok, 2014.
- Ommen, Léon van. *Ruimte voor gebrokenheid, plaats voor lijden in de eredienst*. Utrecht: Kok, 2016.
- Paas, Stefan. *Vreemdelingen en Priesters, christelijke missie in een postchristelijke omgeving*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2015.
- Packiam Glenn. "Five Things to Know about Lament." <https://www.ntwrightonline.org/five-things-to-know-about-lament/> (geraadpleegd op 22 oktober 2021).

- Plomp-Rodenburg, Nelleke. *Hoe weten jongeren van 15-20 jaar zich bij de preek betrokken?* Afstudeerscriptie Opleiding: Theologie - Godsdienst Pastoraal aan de Christelijke Hogeschool Ede, juni 2018.
<https://www.theologie.nl/wp-content/uploads/pw-assets/179721-6606.pdf> (geraadpleegd 21 augustus 2024).
- Rose, Wolter. "Bidden met de Psalmen." In Koert van Bakkum e.a. onder redactie van Pieter Niemeijer en Hans de Wolf, *Proeven van spiritualiteit. Bijdragen ter gelegenheid van 160 jaar Theologische Universiteit Kampen*. Barneveld: De Vuurbaak, 2014.
- Ruijter, Kees de. *Horen naar de stem van God. Theologie en methode van de preek*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2013.
- Ruijter, Kees de. "Door de tekst heen preken. De hermeneutische taak van de prediker," In red. Ad de Bruijne en Hans Burger, *Gereformeerde Hermeneutiek vandaag. Theologische perspectieven*. Barneveld: Uitgeverij de Vuurbaak, 2017, 220.
- Schaeffer, Hans. *Kerk om te vieren, Praktisch-theologische reflecties op kerkzijn*. Kampen: Summum, 2019.
- Schaeffer, Hans. "Aanvechting en (on)zekerheid in tijden van crisis." In Koert van Bakkum e.a. onder redactie van Pieter Niemeijer en Hans de Wolf, *Proeven van spiritualiteit. Bijdragen ter gelegenheid van 160 jaar Theologische Universiteit Kampen*. Barneveld: De Vuurbaak, 2014.
- Smelik, J. *Eredienstwaardig*. Bedum: Woord en Wereld, 2009.
- Smith, Kathleen S. *Stilling the Storm, Worship and Congregational Leadership in Difficult Times*, Herndon: The Alban Institute, 2006.
- Terlouw, Ilonka. "Ik geloof in de kerkdienst. Over het gemis van God als je niet voor kunt gaan," *Kontekstueel*, tijdschrift voor Gereformeerd belijden nú, jaargang 35 nr. 2 (november 2020). <https://www.kontekstueel.nl/archief-kontekstueel?view=article&id=1629:nr2-2020-ik-geloof-in-de-kerkdienst&catid=35> (geraadpleegd 27 mei 2024).
- Verschuren, Piet en Hans Doorewaard. *Het ontwerpen van een onderzoek*. Amsterdam: Boom, 2021.
- Ware, Timothy. *The Orthodox Church*. London: Penguin Books, 1963.
- Warren, Tish. *Bidden in de nacht. Voor wie werken, waken en wenen*. Franeker: Uitgeverij van Wijnen, 2021.
- Witvliet, John. "A Time to Weep." In *Reformed Worship, Resources for Planning and Leading Worship*, juni 1997, <https://www.reformedworship.org/article/june-1997/time-weep-liturgical-lament-times-crisis> (geraadpleegd op 21 augustus 2024).

Wright, N.T. “Christianity Offers No Answers About the Coronavirus. It's Not Supposed To.” <https://time.com/5808495/coronavirus-christianity/> 29 maart 2020 (geraadpleegd 2 juni 2023).

Wright, Tom. *God en de pandemie. Een theologische reflectie op het Coronavirus en wat volgt*. Utrecht: Kok Boekencentrum, 2020

Wolterstorff, Nicholas. *Klaagzang voor een zoon*. Baarn: Uitgeverij Ten Have b.v., 1990.

Wolterstorff, Nicholas. “The Reformed Liturgy, Major Themes in the Reformed Tradition.” In *Major Themes in the Reformed Tradition*. ed. Donald K. McKim. Grand Rapids: Eerdmans, 1991.

BIJLAGE 1: TEKST ENQUETE PREDIKANTEN

BIJLAGE 2: RESULTATEN ENQUETE

BIJLAGE 3: SCRIPT GEANALYSEERDE PREKEN